

Janusz Danieluk

Uniwersytet w Białymstoku

Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX w.

Wstęp

Celem artykułu jest zbadanie wpływu wybranych rozwiązań prawnych ustawodawstwa rosyjskiego, wprowadzonych w życie w drugiej połowie XIX w., na strukturę narodowościowo-własnościową oraz obrót własnością ziemską na pograniczu polsko-litewskim¹.

Historycy polscy zajmujący się XIX w. koncentrowali się na badaniu ogólnej problematyki represji politycznych władz carskich wobec ludności polskiej, np. konfiskaty majątkowe, zakaz używania języka polskiego w życiu publicznym, rusyfikacja szkolnictwa czy prześladowanie i dyskryminacja Kościoła katolickiego².

¹ W artykule zostaną omówione następujące akty prawne: ukaz z 15 marca 1863 r. dotyczący zasad nałożenia sekwestru na mienie należące do uczestników tzw. nieporządków publicznych, zarządzenie z 5 marca 1864 r., instrukcja z 23 lipca 1865 r. oraz ukaz z 10 grudnia 1865 r. Szczegółową analizę ustawodawstwa rosyjskiego obowiązującego na terenie Kraju Północno-Zachodniego przeprowadził Mikołaj Tarkowski w publikacji: *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018.

² B. Gałka, *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 81–85; R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność*

Niedostatecznie zbadano funkcjonowanie gospodarki rolnej. W historiografii rosyjskiej i białoruskiej problematyka własności ziemskiej na obszarze zachodnich guberni była przedmiotem szczegółowszych analiz. Tamtejsi historycy koncentrowali swoje zainteresowania wokół zagadnień dotyczących rentowności majątków ziemskich, dynamiki zmian struktury własnościowej czy efektywności wybranych rozwiązań prawnych w kontekście wzrostu rosyjskiego stanu posiadania³.

Zakres chronologiczny artykułu wiąże się z okresem wprowadzenia i obowiązywania ustawodawstwa regulującego obrót nieruchomościami ziemskimi (prywatnymi i państwowymi) w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Punktem wyjścia jest ukaz z 15 marca 1863 r. wydany przez Senat Rządzący, dotyczący zasad nałożenia sekwestru na mienie należące do uczestników tzw. nieporządków publicznych na obszarach guberni pogranicznych z Królestwem Polskim. Cezurę końcową wyznacza ukaz z 1/14 maja 1905 r., który znosił większość ukazów i zarządzeń antypolskich dotyczących ograniczeń w nabywaniu posiadłości ziemskich.

Termin pogranicza polsko-litewskiego został zastosowany w kontekście dawnego obwodu białostockiego (który w latach 1807–1843 tworzył odrębną jednostkę administracyjną)⁴, obejmującego częściowo obszar staropolskiego województwa podlaskiego i trockiego (część powiatu grodzieńskiego, który wyodrębniono jako powiat sokólski). Mamy tutaj do czynienia z pograniczem przejściowym, gdzie występowały różne formy współżycia między przedstawicielami kilku grup etniczno-kulturowych. Relacje na tym terenie charakteryzowały się dążeniem grupy mniejszościowej do dominacji – ponieważ miała ona władzę politycz-

---

społeczno-gospodarcza, Warszawa 2001; J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918; J. Smykowski, *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, t. 1, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 111–125; S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884, „Kwartalnik Historyczny” 115, 2008, 2, s. 53–98.

³ A. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005; В. Ольшамовский, *Права по землевладѣнію въ Западномъ Краѣ*, Санкт-Петербург 1899; С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1982; В. Святловский, *Мобилизация земельной собственности в России: (1861–1908 г.)*, Санкт-Петербург 1911.

⁴ W 1843 r. rosyjski zaborca zlikwidował autonomię obwodu i wcielił jego terytorium w granice guberni grodzieńskiej [A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*, Białystok 1979, s. 11].

nią i przewagę ekonomiczną nad większością etniczną/narodową, narzucała jej swoje wartości i jednocześnie dyskryminowała ją pod względem ekonomicznym i kulturowym⁵.

Obwód białostocki był miejscem styku wpływów osadnictwa polskiego (z Mazowsza) i litewsko-ruskiego (z Wielkiego Księstwa Litewskiego)⁶. W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów dominującą pozycję polityczną i ekonomiczną posiadała tutaj polska szlachta wyznania katolickiego, w której rękach znajdowały się niemal wszystkie posiadłości ziemskie. Grupę podporządkowaną stanowili włościanie oraz mieszcianie (zarówno wyznania prawosławnego, jak i rzymskokatolickiego/unickiego). Sytuacja zmieniła się po 1807 r., kiedy władzę polityczną na omawianym obszarze przejęli Rosjanie. Pomimo że znajdowali się w liczebnej mniejszości, dążyli do dominacji ekonomicznej i kulturowej, wykorzystując do osiągnięcia założonego celu instrumenty prawne⁷.

Ograniczenie obszaru badawczego do byłego obwodu białostockiego spowodowane jest ogromną ilością zachowanych źródeł archiwalnych. Poszerzenie prac badawczych na całą gubernię grodzieńską (lub Kraj Północno-Zachodni) wiązałyby się z koniecznością poddania szczegółowej analizie zespołów archiwalnych przechowywanych w zasobie Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie: Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego (fond 378) oraz Kolekcja archiwum i muzeum hrabiego Michała Murawiowa (fond 439). W związku z powyższym wykorzystano tylko niektóre jednostki archiwalne nadmienionych zespołów, o charakterze zestawień statystycznych odnoszących się do nieruchomości ziemskich przejętych przez Rosjan na mocy wybranych aktów prawnych⁸.

Ponadto przeprowadzono kwerendę w archiwalnych materiałach notarialnych obrazujących praktyczne zastosowania ustawodawstwa rosyjskiego w obrocie handlowym nieruchomościami ziemskimi. Poszukiwaniami objęto zespół archiwalny Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie z lat 1882–1915 (nr ze-

⁵ A. Sadowski, *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia społeczne” 14, 2008, s. 17–30.

⁶ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 11, 1977, s. 7–78.

⁷ Podobna sytuacja polityczna miała miejsce w okresie zaboru pruskiego (1795–1807). Mniejszość pruska (niemiecka) przejęła władzę w regionie i wykorzystując silnie rozbudowany system biurokratyczny (Kamerę Wojny i Domen), zmierzała do objęcia pełną kontrolą wszelkich aspektów życia społeczno-gospodarczego w nowo utworzonym departamencie białostockim (J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowoschodnie 1795–1806*, Poznań 1963).

⁸ Lituvos Valstybes Istorijos Archivas (dalej: LVIA), F. 378, Rok 1864, op. 2, b. 2476; Rok 1865, op. 2, b. 2550; Rok 1871, op. 2, b. 2146, 2147; Rok 1874, op. 2, b. 425.

społu 280), który jest przechowywany w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku⁹.

Bazę źródłową artykułu tworzą również monografie o charakterze statystyczno-gospodarczym autorstwa Pawła Bobrowskiego¹⁰ i Pawła Dikowa¹¹. Prace rosyjskich autorów opierają się na urzędowych materiałach statystycznych i zawierają analityczne dane dotyczące struktury własnościowej guberni grodzieńskiej w drugiej połowie XIX w., które w szerszej skali nie były wykorzystywane przez historyków.

W niniejszym artykule staram się odpowiedzieć na pytanie: jaki był wpływ prawodawstwa rosyjskiego na przemiany własnościowe w obwodzie białostockim? Ponadto zostaną omówione zagadnienia dotyczące: dynamiki zmian cen gruntów rolnych i nieużytków w byłym obwodzie; funkcjonowania majątków przejętych przez rosyjskich właścicieli; czynników wpływających na odmienną strukturę agrarną gruntów w byłym obwodzie białostockim w stosunku do pozostałych powiatów guberni grodzieńskiej przed powstaniem styczniowym oraz po wprowadzeniu ustawodawstwa antypolskiego.

Podział narodowościowo-wyznaniowy właścicieli nieruchomości ziemskich w okresie przedpowstaniowym

Struktura narodowościowa i społeczna właścicieli gruntów na obszarze byłego obwodu białostockiego przed wybuchem powstania styczniowego nieznacznie odbiegała od stanu własnościowego, jaki występował w okresie istnienia Rzecz-

---

⁹ J. Szumski, *Inwentarz Zespołu Akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, [1581–1882], 1883–1915, [1920–1930]*, Białystok 2012.

¹⁰ П. Бобровский w publikacji pt. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть 1. Приложения*, Санкт-Петербург 1863, zaprezentował materiał statystyczny dotyczący zróżnicowania narodowościowego właścicieli gruntów w guberni grodzieńskiej, z uwzględnieniem ich statusu społecznego, wyznania, struktury agrarnej własności w przededniu powstania styczniowego.

¹¹ П. Диковъ jest autorem pracy: *Список землевладений в Гродненской губернии*, wydanej w 1890 r. Dikow opracował tabelaryczne zestawienie własności ziemskiej w guberni grodzieńskiej, opierając się na materiałach Gubernialnego Statystycznego Komitetu obejmujących okres od 1878 do 1886 r. Tabele statystyczne składały się z następujących rubryk: *уезд* (nazwa powiatu), *волость* (nazwa gminy), nazwa wsi, tytuł własności (prywatna, włościańska), struktura obszarów ziemskich podana w dziesięcinach (z wyszczególnieniem wielkości: siedliska, ziemi uprawnej, łąk, pastwisk, obszarów leśnych, nieużytków). Opracowanie Dikowa umożliwiło odtworzenie struktury własnościowej w byłym obwodzie po wprowadzeniu w życie antypolskich regulacji legislacyjnych.

Tabela 1. Własność ziemiańska w zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej wg wyznań w 1863 r.

Wyznanie	Struktura własności	Powiat białostocki		Powiat bielski		Powiat sokólski	
		ogólna liczba	odsetek (%)	ogólna liczba	odsetek (%)	ogólna liczba	odsetek (%)
Katolicy	właściciele	644	99,5	2 443	99,9	245	99,6
	majątki	651	99,5	2 453	99,9	248	99,6
	powierzchnia	176 155	89,2	145 774	99,5	33 012	99,8
Prawosławni	właściciele	3	0,5	3	0,1	1	0,4
	majątki	3	0,5	3	0,1	1	0,4
	powierzchnia	21 428	10,8	691	0,5	70	0,2

Źródło: W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, „Miesięcznik Statystyczny” 5, 1922, 11–12 (odbitka), s. 45–46.

pospolitej¹². W kategorii prywatnych właścicieli ziemskich dominowało polskie ziemiaństwo wyznania katolickiego (tabela 1). Według danych urzędowych za 1863 r. terytorium byłego obwodu zamieszkiwało 3332 (99,7%) polskich ziemian będących właścicielami 3353 (99,8%) posiadłości ziemskich obejmujących 354 941 dzieścin (387 780 ha; 94%) dworskich gruntów rolnych. Do polskiego ziemiaństwa należało 44,8% obszarów uprawnych w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej, choć dominującą pozycję największego właściciela zachowało państwo. W przeciwieństwie do obwodu białostockiego na terenie pozostałych pięciu powiatów guberni grodzieńskiej przeważały grunty szlacheckie, obejmujące 62,6% całości arealu (o ponad 26% więcej od nieruchomości skarbowych) [diagramy 1 i 2]. Podobne proporcje dotyczące własności ziemskiej występowały w czterech pozostałych guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego (wileńskiej, mińskiej, mohylewskiej i witebskiej). Według danych Ministerstwa Dóbr Państwowych za 1862 r. – na 9929 zamieszkujących tam właścicieli ziemskich 9261 miało polskie pochodzenie i należało do nich ok. 94,7% gruntów prywatnych¹³.

Największymi polskimi majątkami ziemskimi w byłym obwodzie białostockim (przed wprowadzeniem antypolskiego ustawodawstwa) były m.in.: klucz zakąt-

¹² П. Бобровский, op. cit., s. 133.

¹³ W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, „Miesięcznik Statystyczny” 5, 1922, 11–12 (odbitka), s. 45–47; С. Самбук, op. cit., s. 6–7; S. Wiech, op. cit., s. 59.

Tabela 2. Wykaz rosyjskich właścicieli majątków ziemskich na terenie byłego obwodu białostockiego w 1863 r.

Imię nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Nazwa powiatu/ ujezdu	Powierzchnia (w dziesięcinach)
Stefan Kruzenstern	Zabludów	białostocki	21 013
Paweł Kasperowicz	Juchnowszczyzna	białostocki	328
Grzegorz Trusow	Bażantarnia	białostocki	87
Anna Michalska	Choroszczewo	bielski	323
Dymitr Harmata	Hornowo	bielski	232
Rozwadowscy – małoletni	Maliniki	bielski	136
Antonina Tomiłowa	Zacisze	sokólski	70

Źródło: W. Schmidt, op. cit., s. 63–64.

kowski – 7554 dziesięciny (własność Pelagii Potockiej), Makowlany – 1555 dziesięcin (wł. Eugeniusza Rembelińskiego), Kundzin – 1577 dziesięcin (wł. Konstantyna Ostromeckiego), Karolin – 909 dziesięcin (wł. Jana Żagła)¹⁴.

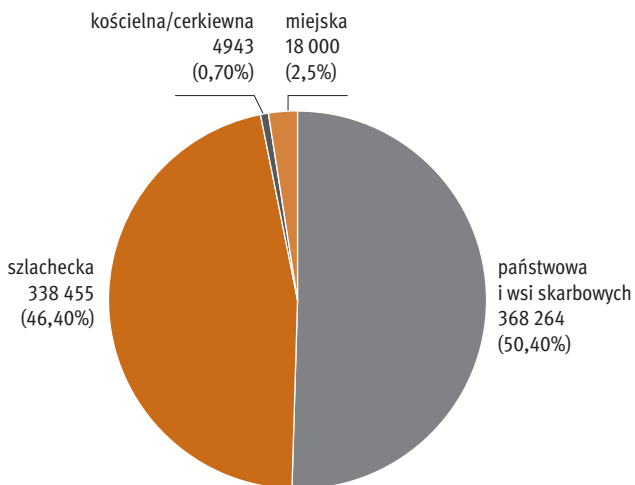
Drugą grupę spośród prywatnych właścicieli tworzyło rosyjskie ziemiaństwo wyznania prawosławnego, które w 1863 r. posiadało niewspółmiernie mniej gruntów w porównaniu z polską szlachtą (tabela 2). Na obszarze byłego obwodu białostockiego zamieszkiwało zaledwie siedmiu (0,03%) rosyjskich właścicieli, do których należało tyle samo majątków (0,02%). Pomimo tego zajmowały one ogólną powierzchnię 22 189 dziesięcin (24 242 ha), co stanowiło 6% własności ziemskiej i ok. 2,9% ogólnej powierzchni dawnego obwodu białostockiego¹⁵. Największy majątek posiadał zrusyfikowany Niemiec bałtycki Stefan Kruzenstern, dzierzący część rozległych terenów dawnego hrabstwa zabludowskiego¹⁶. W rękach pozostałych

¹⁴ П. Диковъ, op. cit., s. 42–45, 65–79; J Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 80; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i zabytkowych ogrodów dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku: część szczegółowa*, Białystok 2000, s. 50.

¹⁵ Na obszarze całej guberni grodzieńskiej, wg danych urzędowych za rok 1863, w rękach rosyjskich właścicieli ziemskich znajdowały się 56 583 dziesięciny gruntów rolnych oraz obszarów leśnych (W. Schmidt, op. cit., s. 10).

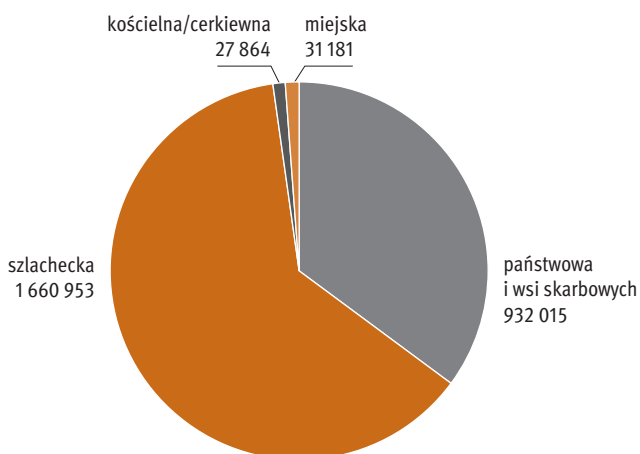
¹⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), sygn. 128, k. 99; sygn. 130, k. 295–323, 388–389.

Diagram 1. Struktura własności na obszarze byłego obwodu białostockiego w latach 1858–1859

Źródło: na podstawie П. Бобровский, op. cit., s. 13–14.

Diagram 2. Struktura właścicieli gruntów na terytorium pięciu wschodnich powiatów guberni grodzieńskiej w latach 1858–1859

Źródło: na podstawie П. Бобровский, op. cit., s. 18–19.

Rosjan znajdowały się niewielkie nieruchomości ziemskie o średniej powierzchni ok. 220 dziesięcin.

W guberni grodzieńskiej w okresie poprzedzającym uwłaszczenie własność państwowa wynosiła 1 387 754 dziesięciny, co stanowiło ok. 40% wszystkich rodzajów gruntów, i zajmowała drugie miejsce, po prywatnych majątkach szlacheckich. Odmienna sytuacja występowała w byłym obwodzie, gdzie przeważała własność państwowa. W jej skład wchodziło mienie skarbowe pochodzące z dawnej ekonomii grodzieńskiej oraz wsie skarbowe. Istotne znaczenie miało wykupienie przez władze carskie w 1809 r. dóbr białostockich od spadkobierców po Janie Klemensie Branickim¹⁷. W byłym obwodzie białostockim do państwa należało ponad 50% gruntów (368 264 dziesięciny). Najwięcej ziemi państwowej znajdowało się w powiecie sokólskim, na którego obszarze rozciągały się dobra skarbowe ekonomii grodzieńskiej o powierzchni 7396 dziesięcin (8080 ha) z różnymi gruntami, które obok lasów i nieużytków zostały przejęte przez władze zaborcze¹⁸. Dwukrotnie mniej nieruchomości państwowych i wsi skarbowych odnotowano w pozostałych dwóch powiatach: bielskim – ok. 19 tys. dziesięcin i białostockim – ok. 24 tys. dziesięcin. Przeważały w nich duże własności ziemskie i drobnoszlacheckie¹⁹.

Pozostałe nieruchomości ziemskie znajdowały się w posiadaniu władz magistrackich i instytucji kościelnych. Powierzchnię tych gruntów oraz ich odsetek obrazują diagramy 1 i 2.

Rodzaje gruntów rolnych w byłym obwodzie białostockim

Gubernia grodzieńska administracyjnie była podzielona na dziewięć powiatów (tzw. ujezdów): grodzieński, wołkowyski, słonimski, prużański, kobryński, brzeski, białostocki, bielski oraz sokólski. Łączna powierzchnia użytków rolnych i nieużytków wynosiła 3 661 664 dziesięciny (stan na 1860 r.). Obszar byłego obwodu zajmował powierzchnię 841 541 dziesięcin, co stanowiło ok. 23% powierzchni całej guberni.

Struktura użytków rolnych w byłym obwodzie białostockim została opracowana na podstawie klasyfikacji gruntów zaczerpniętej z publikacji Pawła Bobrow-

¹⁷ K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 23, 2015, s. 75–99.

¹⁸ W 1589 r. w Wielkim Księstwie Litewskim wydzielono sześć ekonomii (w tym grodzieńską), z których dochody miały być bezpośrednio przeznaczane na potrzeby królewskie [A. Filipczak-Kocur, *Cła litewskie 1630–1634 (z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za podskarbiostwa Stefana Paca)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 11, 2008, s. 88].

¹⁹ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie*, s. 74–75; П. Диковъ, op. cit., s. 42–45.

skiego²⁰. Autor wyróżnił następujące rodzaje użytków rolnych: siedliska, grunty orne, łąki, pastwiska i wygony, tereny leśne, grunty okalające rzeki, a także infrastrukturę drogową. Ponadto skalkulował wielkość nieużytków i gruntów niesklasyfikowanych.

W 1857 r. w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej dominowały powierzchnie uprawne obejmujące 344 271 dziesięcin (48,5%). Drugie miejsce zajmowały tereny leśne – 190 914 dziesięcin (27%), a kolejne łąki i pastwiska – 135 755 dziesięcin (19%) [tabela 3]²¹. Najwięcej ziemi uprawnej znajdowało się w powiecie bielskim – 190 792 dziesięciny (63%), najwyższy zaś odsetek lasów występował w powiecie białostockim – 61 962 dziesięciny (22,5%). W pozostałych pięciu wschodnich powiatach guberni grodzieńskiej przeważały grunty uprawne (56%), obszary leśne natomiast obejmowały (29%).

Własność skarbu państwa w byłym obwodzie zajmowała ogółem 368 264 dziesięciny gruntów rolnych i nieużytków, stanowiąc 51,9%. Najwięcej dóbr państwowych występowało w powiecie sokólskim (ponad 82%). Co już odnotowałem, przewaga skarbu państwa wiązała się z przejęciem przez zaborcę dóbr dawnej ekonomii grodzieńskiej oraz zakupem dóbr białostockich. Struktura gruntów kształtowała się następująco: ziemie orne – 186 563 dziesięciny (50,6%), lasy – 91 170 dziesięcin (24,7%), łąki i pastwiska – 67 578 dziesięcin (18,3%), nieużytki – 15 752 dziesięciny (4,3%) oraz siedliska – 7203 dziesięciny (2,1%).

Nieruchomości należące do obywateli ziemskich obejmowały 338 455 dziesięcin. Własność szlachecka dominowała w powiatach bielskim i białostockim, gdzie występowały liczne zaścianki drobnoszlacheckie (powiat bielski) oraz większe majątki ziemiańskie (powiat białostocki). Klasyfikacja tego rodzaju własności obejmowała następujący odsetek gruntów: orne – 155 903 dziesięciny (46%), lasy – 99 641 dziesięcin (29,5%), łąki i pastwiska – 67 514 dziesięcin (20%), siedliska – 15 397 dziesięcin (5,5%).

Własność kościelna w zestawieniu Bobrowskiego odnosiła się do obrządku prawosławnego. Wyliczenia dotyczyły nieruchomości należących do duchowieństwa świeckiego (parafialnego) oraz zgromadzeń monastycznych. W rękach Cerkwi znajdowało się 2943 dziesięciny gruntów (0,4%). Podobnie jak w poprzednich grupach, przeważały użytki rolne – 1796 dziesięcin (61%). W dalszej kolejności występowały: łąki i pastwiska – 663 dziesięciny (22,5%), nieużytki – 235 dziesięcin (8%), siedliska – 133 dziesięciny (4,5%) oraz lasy – 107 dziesięcin (3,6%).

²⁰ П. Бобровский, *op. cit.*

²¹ Autor nie ujął w zestawieniu własności miejskiej, którą szacował w całej guberni na 50 tys. dziesięcin (*ibidem*, s. 14).

Tabela 3. Struktura agrarna gruntów w byłym obwodzie białostockim przed reformą uwłaszczeniową

Powiat białostocki							
Rodzaj własności/ struktura gruntów	siedliska	grunty orne	łąki	pastwiska i wygony	tereny leśne	nieużytki	razem
Państwowa	753	39 436	10 905	2 605	16 793	488	72 980
Szlachecka	5 793	56 680	24 129	9 611	55 323	–	151 536
Kościelna	36	440	226	35	17	77	831
Powiat bielski							
Państwowa	2 801	62 389	12 226	9 515	20 699	7 256	114 886
Szlachecka	6 626	77 111	17 789	6 398	41 766	–	149 690
Kościelna	82	1 122	240	101	90	117	1 752
Powiat sokólski							
Państwowa	3 649	84 738	25 300	7 027	53 674	6 010	180 398
Szlachecka	2 978	22 112	5 097	4 490	2 552	–	37 229
Kościelna	15	243	59	2	–	41	360

Źródło: П. Бобровский, op. cit., s. 21–24.

Strategie *obrusienija* zachodnich guberni na przykładzie rozwiązań prawnych wprowadzonych przez generała-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawiowa

Wybuch powstania styczniowego oraz rządu generała-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawiowa w latach 1863–1865 i jego następców spowodowały wzmożone represje władz carskich wobec polskiego ziemiaństwa i drobnej szlachty, będących głównymi uczestnikami zrywu niepodległościowego. Zaprojektowano nowe koncepcje i rozwiązania ustawowe mające na celu depolonizację zachodnich guberni oraz ich kolonizację przez żywoł rosyjski. W celu pozyskania obszarów ziemskich na rzecz rosyjskich osadników wydano szereg ukazów i zarządzeń, które pozbawiały aktywnych uczestników powstania ich nieruchomości, a także uniemożliwiały swobodny obrót handlowy własnością ziemską. Generałowie-gubernatorzy wileńscy: Michaił Murawjow, Konstantin Kaufman, minister dóbr państwowych Aleksander Zielonij oraz kurator wileńskiego okręgu naukowego Iwan Kornilow

byli najważniejszymi architektami polityki narodowościowej w Kraju Północno-Zachodnim. W korespondencji urzędowej często określali ten obszar jako *iskinnno ruskij*, który został zagrabiony i spolonizowany przez polską szlachtę. Carscy decydenci podkreślali ruskie pochodzenie miejscowej szlachty, którą przemocą zmuszono do konwersji wyznaniowej na katolicyzm. Stawali w obronie prawosławnego włościaństwa, eksploatowanego przez polskie ziemiaństwo. Propagandowe tezy mówiące o obronie uciemiężonego ruskiego ludu rozmięły się jednak z rzeczywistą polityką caratu. Represyjne przepisy prawne nie tylko były wymierzone w polskie ziemiaństwo i Kościół katolicki. Dyskryminowały również ludność włościańską (bez względu na wyznanie i pochodzenie), chociażby poprzez ograniczenia w nabywaniu gruntów rolnych. Jediną grupą społeczną, która zyskała na polityce narodowościowej, byli rosyjscy urzędnicy i wojskowi. Ich nieliczni przedstawiciele (w większości pochodzący spoza obszaru zachodnich guberni) otrzymali przywileje i ulgi umożliwiające nabycie nieruchomości ziemskich kosztem polskiej szlachty i włościan²².

Konfiskaty majątków ziemskich

Konfiskaty majątkowe stosowane przez władze carskie stanowiły jedno z wielu narzędzi mających na celu osłabienie pozycji ekonomicznej polskich właścicieli ziemskich. Były wymierzone w tzw. przestępców politycznych i ich rodziny. Procedury pozbawienia mienia normowały ustawy i ukazy, które opublikowano w latach 1809–1876 w Полным собрании законов Российской Империи. Ustawodawca definiował konfiskatę jako odebranie właścicielowi przez władzę publiczną w drodze nakazu należącej do niego rzeczy (z powodu wzniecenia buntu lub organizacji spisku). Konfiskata mogła być nałożona na całą nieruchomość lub jej część. Ponadto przepisy prawne rozróżniały pojęcia konfiskaty i sekwestru. W rozumieniu ustawodawcy ten drugi był stosowany na etapie przejściowym, przed ostateczną konfiskatą nieruchomości. Sekwestr był formą zarządu państwowego nad majątkiem, który formalnie należał jeszcze do właściciela²³.

15 marca 1863 r. Senat Rządzący wydał ukaz dotyczący zasad nałożenia sekwestru na mienie należące do uczestników tzw. nieporządków publicznych na obszarach guberni pogranicznych z Królestwem Polskim²⁴. Głównymi projektantami

²² A. Комзолова, op. cit., s. 12–13; W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998, s. 58–59.

²³ M. Tarkowski, op. cit., s. 292–293.

²⁴ Указъ Правительствующаго Сената отъ 22 марта 1863 года о правилахъ для наложенія секвестра на имѣнія лицъ причастныхъ къ беспорядкамъ возникшихъ

aktu prawnego byli minister dóbr państwowych Aleksander Zielonaj oraz minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew. Projekt przed uzyskaniem sankcji cesarskiej został zaakceptowany również przez Komitet Ministrów.

Ukaz z 15 marca 1863 r. obejmował nieruchomości należące do uczestników powstania, bez względu na ich pochodzenie społeczne. Sekwestr poza nieruchomościami ziemskimi był też nakładany na rzeczy ruchome oraz kapitały ulokowane w akcjach, obligacjach, a także w postaci gotówki i wierzytelności. Organy publiczne miały prawo do zastosowania „zarządu państwowego” wobec sekwestrowanego majątku. W świetle ukazu przejęcia mienia dokonywała lokalna policja lub osoby wyznaczone przez zarząd gubernialny. W trakcie przeprowadzenia sekwestru należało sporządzić inwentaryzację przejmowanego majątku. W przypadku gdy współwłaścicielem konfiskowanej nieruchomości była osoba niebiorąca udziału w „nieporządkach”, wówczas całość mienia pozostawała przy tej osobie z zastrzeżeniem, że połowa rocznego dochodu zostanie przekazana miejscowemu zarządowi dóbr państwowych. Ukaz konfiskacyjny represjonował również rodziny uczestników powstania, które były zmuszone do porzucenia konfiskowanego mienia. Władze dawały im jedynie prawo do części dochodów uzyskiwanych z przejętych nieruchomości, które przeznaczano na utrzymanie rodzin powstańców²⁵.

W kwietniu 1863 r. powołano specjalną komisję konfiskacyjną. Do jej głównych zadań należało kwalifikowanie majątków do konfiskaty oraz przejmowanie mienia ruchomego, nieruchomości i kapitałów należących do uczestników powstania. Konfiskowane mienie przechodziło we władanie gubernialnego zarządu dóbr państwowych oraz gubernialnych izb skarbowych. Znaczną część przejętych tą drogą majątków rozdano zasłużonym w tłumieniu polskiego zrywu rosyjskim dygnitarzom i wojskowym²⁶.

Na terytorium podległym M. Murawiowowi do połowy czerwca 1863 r. ogłoszono listę 361 osób, którym zasekwestrowano majątki. Do końca miesiąca liczba ta wzrosła do 396 nazwisk. Pretekstem do przejęcia majątku mogło być stwierdzenie

---

въ пограничныхъ съ Польскимъ Царствомъ губерніяхъ, в: *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ*, Вильна 1886, s. 3–6.

²⁵ Ibidem, s. 5–6; A. Suligowski, *Bezprawia i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928, s. 20.

²⁶ Отношеніе Министра Государственныхъ Имуществъ отъ 25 Мая 1865 года за Но 1356, о поряткѣ храненияъ выкупныхъ и оброчныхъ сумъ по конфискованнымъ имѣніямъ, в: *Сборникъ*, s. 28–29; B. Gałka, op. cit., s. 81–85; J. Kaczkowski, op. cit., s. 274–283; A. Suligowski, op. cit., s. 18–21; S. Wiech, op. cit., s. 55–56.

Tabela 4. Majątki skonfiskowane w byłym obwodzie białostockim w latach 1863–1873

Nazwa majątku	Dawny właściciel	Powierzchnia (w dziesięcinach)
Powiat białostocki		
Tylwica	Napoleon Oldakowski	769
Wilamówka	Wilamowski	67
Kolonia	Kazimierz Kobyliński	94
Zalesiany	Kazimierz Kobyliński	145
Mała Kramkówka	Józef Zawistowski	298
Bajki-Starowieś	Konstanty Perkowski	63
Powiat bielski		
Kobusy	Czarocki	172
Czaje	Henryk Załuski	1126
Karpowicze	Szumkowski	337
Wygonowo	Rozalia Wygonowska	55
Powiat sokólski		
Żuchowo	Szumkowski	140
Gliniszczce Duże	Jan Hryniewicki	80
Sterpiejki	Terpiłowski	435
Razem		3781

Źródło: W. Schmidt, op. cit., s. 46–48.

przez dowódcę kolumny wojskowej, działającej przeciwko powstańcom, nieusprawiedliwionej nieobecności właściciela nieruchomości²⁷.

Na obszarze trzech zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej w okresie od 1863 do 1873 r. skonfiskowano zaledwie 13 majątków o łącznej powierzchni 3781 dziesięcin (4131 ha), co stanowi 1,1% własności ziemiańskiej w byłym obwodzie białostockim (tabela 4). Liczba ta jest niewielka w porównaniu z konfiskatami w pozostałych powiatach guberni. Na terytorium pięciu wschodnich powiatów zasekwestrowano 41 901 dziesięcin (2,5% powierzchni nieruchomości ziemskich).

²⁷ J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929, s. 11–12.

Przykładowo w samym powiecie kobryńskim władze carskie przywłaszczyły ponad 16 tys. dziesięcin (4,6% własności ziemiańskiej). Największe zasekwestrowane majątki w byłym obwodzie należały do Napoleona Ołdakowskiego, właściciela Tylwicy, pełniącego funkcję naczelnika wojennego na powiat białostocki, oraz hrabiego Henryka Załuskiego z majątku Czaje (w powiecie bielskim). Większość przejętych posiadłości (dziewięć nieruchomości ziemskich) na mocy instrukcji z 23 lipca 1865 r. została następnie sprzedana zasłużonym w tłumieniu powstania rosyjskim urzędnikom i wojskowym²⁸.

Konfiskaty nieruchomości szlachty zaściankowej oraz próby rosyjskiej kolonizacji włościańskiej

Drobna szlachta zaściankowa, z silnie rozbudowaną tożsamością narodową, która aktywnie uczestniczyła w powstaniu styczniowym, uznawana była przez M. Murawiowa za szczególne zagrożenie państwowości rosyjskiej w zachodnich guberniach. Pomimo degradacji społecznej szlachty niewylegitymowanej do stanu chłopskiego, co miało miejsce w latach trzydziestych XIX w., grupa ta posiadała silne poczucie polskości i nie akceptowała władzy zaborcy na terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Generał-gubernator wileński, stosując odpowiedzialność zbiorową, chciał przymusowo przesiedlić całe zaścianki szlacheckie, a pozostawione ziemie i mienie zasiedlić „elementem rosyjskim”²⁹.

W memoriale z 14 maja 1864 r. Murawiovi pisał do cara Aleksandra II, że należy sprowadzić do Kraju Północno-Zachodniego chłopów z głębi Rosji i osiedlić ich na skonfiskowanych majątkach. Do celów kolonizacyjnych planowano wykorzystać opuszczone grunty zaścianków drobnoszlacheckich. Aby zachęcić włościan do osiedlania się w zachodnich guberniach, władze przewidziały szereg ulg, m.in. bezpłatne przekazanie pozostawionych budynków gospodarczych i mieszkalnych.

²⁸ J. Danieluk, *Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego – stan badań oraz postulaty badawcze*, „Rocznik Lituanistyczny” 3, 2017, s. 239–257.

²⁹ W piśmie M. Murawiowa z 23 IX 1863 r. skierowanym do Komitetu Zachodniego czytamy: „W guberniach zachodnich znajduje się stan szkodliwy dla spokoju kraju i zawsze wrogi dla rządu – drobna szlachta, osiedlona na gruntach skarbowych, obywatelskich i swoich własnych, a także istnieje wiele gospodarzy, pochodzących ze szlachty, którzy nie udowodniwszy swojego szlacheckiego pochodzenia, podlegają opodatkowaniu. Minione powstanie udowodniło, że owa szlachta, mając w pamięci tradycję swego dawnego szerokiego i bujnego życia i utraconych praw – na pierwsze wezwanie partji rewolucyjnych przystąpili natychmiast do powstania” [S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja*, t. 1: *Litwa i Białoruś. Od Murawiowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 50–51].

Tabela 5. Grunty w byłym obwodzie białostockim należące do drobnej szlachty, skonfiskowane po powstaniu styczniowym i przeznaczone na kolonizację rosyjskimi chłopami w latach 1863–1873

Nazwa miejscowości	Dawny właściciel	Powierzchnia (w dziesięcinach)
Powiat bielski		
Brzeźnica i Zaremy	Kasper Zaremba	6,69
Korzeniówka i Zaremy	Andrzej Zaremba	3,47
Brzeźnica i Zaremy	Andrzej Zaremba	11,70
Zaremy	Dominik Zaremba	1,76
Malinowo i Żółtki	Wincenty Malinowski	5,18
Falki Stare	Aleksander Twarkowski	5,56
Olszewo, Rybołty	Tomasz Olszewski Sylwester Rybołowski	4,04 11,10
Nowiny Borowe	Nowiński	13,97
Łubin	Józef Jaworowski	57,60
Jakubowicze	Maciej Uchman	1,16
Szurły	Mikołaj Szurło	12,54
Wojencze	Stanisław i Sylwester Piotrowscy	5,59
Moskwini	Wincenty Olędzki	8,46
Stare Olszewo	–	3,53
Nowiny Borowe	Jan Bohusz	2,99
Malinowo	Antoni Malinowski	9,43
Lipiny	–	0,26
Bańki	–	10,88
Pieszczyński, Perlejewo, Leszczki	Józef Pieszczyński Józef Poniatowski Stanisław Leszczyński	8,41 13,03 10,10
Bogusze Stare, Żale, Moczydła	Marcin Moczulski	7,58
Niemyje Stare	Jan Niemyjski Ambroży i Albin Niemyjscy	3,18 1,77
Radziszów	Maciej i Marianna Poniatowscy	3,96
Razem		223,94

cd. tabeli 5

Nazwa miejscowości	Dawny właściciel	Powierzchnia (w dziesięcinach)
Powiat białostocki		
Morusy	Ignacy Buraczewski	2,66
Bajki-Starowieś	Józef Pogorzelski Nikodem Wiszowaty Marianna i Konstanty Perkowsy	1,31 7,12
Bajki	Antoni Wiszowaty	10,19
Bogusze	Kazimierz Mroczek	2,74
Znaki (Żuki przyp. aut.)	Maciej Jaworski	0,9
Kuczyn	Florian Lepienicki	0,92
Mangusze	Jan Bobiński Jan Wądołowski	1,43 1,29
Suraż	Mikołaj Klim Feliks Selimka Antoni Łupiński Teofil Gołębiowski Michał Bielonka Jan Kostecki Jakub Łyszczyk Paweł Lubowski Michał Laskowski	14,30 2,80 6,27 4,02 2,45 2,02 2,90 3,31 0,02
Białosuknie	Jakub Roszkowski Michał Hryniewicki Józef Jasiński Grzegorz Pomian	11,38 19,20 8,60 28,70
Downary	Adam Gajewski	7,00
Wielka Kramkówka	–	17,04
Mońki	Sylwester i Kazimierz Truszkowsy	10,30
Razem		168,87
Powiat sokólski		
Malewicz Górne	Ignacy Zarochowski	3,97
Janowo	Jakub Zembowicz	0,12
Szyszki	Teodor Małyszewicz	17,25
Razem		21,34

Źródło: W. Schmidt, op. cit., s. 94–95.

Natomiast w przypadku ich braku zapewniały materiał budowlany w postaci drewna (od 50 do 100 pni z zasekwestrowanych lasów) oraz zapomogę w kwocie od 75 do 100 rubli³⁰.

26 listopada 1864 r. Komitet Zachodni wydał zarządzenie, na mocy którego włościanscy osadnicy chcący się osiedlić w Kraju Północno-Zachodnim mieli być przez trzy lata zwolnieni z opłat czynszowych i służby wojskowej. 19 maja 1865 r. ogłoszony został rozkaz najwyższy, przyznający wcześniej ustalone ulgi osadnicze chłopom rosyjskiego pochodzenia, którzy osiedlili się w guberniach zachodnich. W 1865 r. Ministerstwu Dóbr Państwowych udało się sprowadzić jedynie 30 rodzin z guberni pskowskiej i rizańskiej. Osiedlono ich na gruntach pozostałych po spacyfikowanych zaściankach w powiatach bielskim i białostockim: w Pruszanca było 11 rodzin, w Jaworówce – 16 i 3 rodziny w Szczukach³¹. Akcja osadnicza nie przynosiła zamierzonych efektów. Ponadto większość nielicznych osadników pochodziła ze stanów mieszczańskiego i kupieckiego. 2 grudnia 1865 r. wydano rozporządzenie rozszerzające ulgi osadnicze przyznawane do tej pory jedynie chłopom, które objęły też inne warstwy społeczne (m.in. mieszczaństwo). W wyniku realizacji planowej kolonizacji w guberni grodzieńskiej w ręce prawosławnych chłopów przeszło 4121 dziesięcin, które otrzymały 254 rodziny³². W zachodnich powiatach guberni – bielskim, białostockim i sokólskim – szlachcie zaściankowej skonfiskowano ok. 414 dziesięcin, a następnie przeznaczono je na kolonizację rosyjskimi włościanami (tabela 5)³³. Odsetek gruntów przejętych na osadnictwo włościańskie w byłym obwodzie białostockim wynosił zaledwie 0,05%, a w pięciu wschodnich powiatach guberni – 0,13%.

Podatek kontrybucyjny

8 czerwca 1863 r. Aleksander II zatwierdził tzw. podatek kontrybucyjny (formalnie określany podatkiem procentowym). Jego projekt opracował Komitet Zachodni w porozumieniu z generałem-gubernatorem M. Murawiewem. Podatek wynosił

³⁰ Отношение Министра Государственныхъ Имуществъ отъ 4 Декабря 1864 г за Но 347, о Высочайше предоставленныхъ 3-хъ лѣтнихъ льготамъ крестьянамъ русско-го происхожденія поселяемымъ въ Западномъ Краѣ, w: *Сборник*, s. 23–24.

³¹ Отношение Министра Государственныхъ Имуществъ Г. Главному Начальнику Сѣверно-Западнаго Края отъ 22 мая 1865 года, w: *ibidem*, s. 27–28; W. Schmidt, *op. cit.*, s. 12–14; R. Jurkowski, *Jeszcze o „paradoksach” imperialnej polityki Rosji w guberniach zachodnich po powstaniu styczniowym*, „Echa Przeszłości” 14, 2013, s. 99–100.

³² W. Schmidt, *op. cit.*, s. 16.

³³ *Ibidem*, s. 11.

10% rocznych dochodów uzyskiwanych z majątków ziemskich, który był wyliczany według ceny ziemi ustanowionej przez urzędy pośredników pokoju. Do egzekucji podatku wyznaczono naczelników wojennych i policję. Kontrybucja 10-procentowa dotyczyła wyłącznie majątków ziemskich należących do polskiego ziemiaństwa. Podatek procentowy był pobierany również od właścicieli pochodzenia rosyjskiego, jednakże jego stawka była o połowę mniejsza i wynosiła 5% od pełnego dochodu z majątku ziemskiego. Miejscowi gubernatorowie otrzymali uprawnienia do podwyższenia podatku procentowego do 30% dochodów pozyskiwanych z dóbr, których właściciele pomagali powstańcom lub ich dzieci uczestniczyły w buncie. Kontrybucja procentowa na mocy rozporządzenia z 7/19 kwietnia 1864 r. została zamieniona na stały podatek wynoszący 5% od czystego dochodu, który obowiązywał przez kolejne trzydzieści trzy lata. W ciągu pięciu lat (do 1869 r.) średnio co roku z tytułu podatku kontrybucyjnego nałożonego na dobra ziemskie wpływało do skarbu państwa ok. 1,4 mln rubli, co dało ogólną sumę ponad 7 mln rubli. W guberni grodzieńskiej w ciągu sześciu lat po powstaniu styczniowym państwo uzyskało z tego podatku przychód w wysokości 2 mln 292 tys. rubli, z czego w trzech zachodnich powiatach 460 tys. rubli (ok. 20%) [tabela 6]. Uzyskane w ten sposób fundusze planowano przeznaczyć na zwrot kosztów poniesionych przez rząd w walce z powstańcami. Największą część z tej sumy (ok. 40%) przekazano na dodatki do pensji urzędnikom rosyjskiego pochodzenia, zasłużonym podczas tłumienia powstania. Pozostałe pieniądze otrzymały Cerkiew prawosławna (30%) i żandarmeria (30%)³⁴. W okresie urzędowania generała-gubernatora Aleksandra Potapowa podatek kontrybucyjny został zmniejszony do 2,5%. Ostatecznie zniesiono go na mocy ukazu z 27 III/8 IV 1897 r.³⁵

17 czerwca 1863 r. wydany został okólnik nakazujący pobieranie 1% podatku od dochodu uzyskiwanego z własności miejskiej będącej w posiadaniu szlachty polskiej. „Wyjątkowo niezyczliwi” płacili nawet do 3%. Z kolei 6 marca 1867 r. na mocy uchwały Rady Państwa uregulowano 1-procentowy podatek pobierany z tytułu po-

³⁴ S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*, s. 55, 86; B. Gałka, op. cit., s. 80–82; *Полный сборник записок гр. Муравьева-Виленского о мятеже в Северозападной России в 1863–1864 гг. составленный по номерам журнала Русская Старина*, s. 428–429 (www.zapadrus.su).

³⁵ B. Gałka, op. cit., s. 96; S. Krzemiński, *Dwadzieścia pięć lat Rosyi w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892, s. 43–44; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 146; S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*, s. 64; M. Долбилов, *Стратегия деполонизации. Политика «русского дела» в западных губерниях в 1863–1868 гг.*, w: *Западные Окраины Российской Империи*, red. M. Долбилов, А. Миллер, Москва 2006, s. 211.

Tabela 6. Wpływy z podatku procentowego nałożonego na polską własność ziemską na obszarze dawnego obwodu białostockiego w okresie 1863–1869 (w tys. rubli)

Rok	Powiat			Gubernia grodzieńska (ogółem)	Odsetek wpływów podatkowych z obszaru dawnego obwodu białostockiego (w %)
	białostocki	bielski	sokólski		
1863	31	46	15	433	21,0
1864	16	24	5	235	19,1
1865	15	23	4	225	18,6
1866	24	34	6	333	19,2
1867	32	46	9	415	20,9
1868	28	36	6	345	20,2
1869	22	32	6	307	19,5
Razem	168	241	51	2292	20,0

Źródło: W. Schmidt, op. cit., s. 58.

siadania nieruchomości miejskich przez Polaków³⁶. Od opłat zwolniono Rosjan i Niemców nadbałtyckich. Uzyskane w ten sposób fundusze przeznaczono na pokrycie kosztów poniesionych przez rząd carski w walce z ruchem powstańczym³⁷. W latach 1863–1869 w czterech guberniach Kraju Północno-Zachodniego (wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej) z tytułu 1-procentowego podatku ściągnięto ogółem 489 323 ruble 79 kopiejek. Wynika stąd, że roczne obciążenie właścicieli miejskich wynosiło średnio ok. 82 tys. rubli. Warto w tym miejscu porównać proporcje obciążeń fiskalnych polskich właścicieli w stosunku do pozostałych mieszczan. W trzech największych miastach guberni litewskich (Wilnie, Grodzie i Kownie) wszyscy właściciele nieruchomości – a było ich 5294, w tym 1742 Polaków – płacili z tytułu ogólnie obowiązujących podatków 35 003 ruble, z czego połowa, a więc ok. 17 tys. rubli, była wnoszona przez polskich płatników. Dodatkowo z racji 1% podatku kontrybucyjnego z Polaków ściągnięto 30 891 rubli, co w sumie budżetowi państwa z tytułu podatków miejskich dawało kwotę 65 894 rubli. Ten

³⁶ Высочайше утвержденное мнѣние Государственнаго совѣта – О обложеніи процентнымъ сборомъ недвижимыхъ городскихъ имуществъ Польскихъ уроженцевъ въ сѣверо и юго-западныхъ губерняхъ, в: Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи, т. 42, s. 241–242.

³⁷ S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*, s. 55.

układ obciążeń sprawił, że Polacy, stanowiący jedną trzecią wszystkich właścicieli nieruchomości, płacili blisko 75% obciążeń³⁸.

Regulacje prawne ograniczające obrót ziemią w zachodnich guberniach

Zarządzenie z 5 marca 1864 r., instrukcja z 23 lipca 1865 r. oraz ukaz z 10 grudnia 1865 r. były najważniejszymi przepisami prawnymi, które miały decydujący wpływ na zmianę struktury narodowościowo-własnościowej w zachodnich guberniach. Przytoczone rozwiązania prawne z jednej strony dawały liczne ulgi finansowe i podatkowe oraz inne przywileje osobom rosyjskiego pochodzenia, a z drugiej nakazywały polskiemu ziemiaństwu, oskarżonemu o udział w powstaniu, sprzedaż własnego mienia. Ponadto ustawy uniemożliwiały obrót ziemią na zasadach wolnego rynku, gdyż wymuszały na polskim ziemiaństwie sprzedaż dóbr wyłącznie osobom rosyjskiego pochodzenia. Wprowadzenie ustawodawstwa regulującego stosunki własnościowe zapoczątkowało dyskusję oraz próby prawnego zdefiniowania narodowości rosyjskiej i polskiej. Od drugiej połowy XIX w. narodowość zaczęto postrzegać nie tylko w kontekście przynależności religijno-wyznaniowej. Pojęciu temu nadano nowe desygnaty, takie jak: język, poglądy polityczne czy identyfikacja kulturowa³⁹.

Zarządzenie z 5 marca 1864 r. i powstanie tzw. majątków ulgowych

5/22 marca 1864 r. wydano zarządzenie o przywilejach, obciążeniach pieniężnych i innych zobowiązaniach odnoszących się do zakupu mienia państwowego i prywatnego w guberniach zachodnich. Dotyczyło ono sprzedaży na korzystnych warunkach państwowych i prywatnych nieruchomości, które znajdowały się na obszarze dziewięciu zachodnich guberni⁴⁰. Nieruchomości podlegające tzw. ustawie marcowej często były określane w korespondencji urzędowej „majątkami ulgowy-

³⁸ Ibidem, s. 57–60.

³⁹ J. Danieluk, op. cit., s. 239–257; D. Beauvois, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, przeł. K. Rutkowski, Sejny 1996, s. 27–30.

⁴⁰ Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года. Положенія о льготахъ, преимуществахъ и денежныхъ ссудахъ предоставляемыхъ при покупкѣ казенныхъ и частныхъ имѣній въ западныхъ губерніяхъ, w: *Сборник*, pkt 1, s. 11–12; S. Krzemiński, op. cit., s. 199–200.

mi”. Nadzór nad sprzedażą nieruchomości sprawowali minister dóbr państwowych oraz generałowie-gubernatorzy, którzy wydawali zezwolenie na ich zakup, a także umożliwiali uzyskanie preferencyjnych kredytów⁴¹. Ministerstwo Dóbr Państwowych było również odpowiedzialne za wytypowanie majątków do sprzedaży ulgowej i ich inwentaryzację. Wycena wartości nieruchomości polegała na oszacowaniu rocznych dochodów, powiększonych 10-krotnie⁴². Termin sprzedaży mienia podczas publicznej licytacji ustalał minister dóbr państwowych. Licytacje odbywały się w miejscowych ziemskich zarządach gubernialnych, sądach powiatowych oraz Petersburskim i Moskiewskim Zarządzie Gubernialnym⁴³.

Ulgi na zakup umożliwiały uzyskanie od państwa kredytu z 37-letnim okresem spłaty (po 6% rocznie)⁴⁴. Cena kredytu, określona we wniosku zakupowym składanym przez zainteresowanego, nie powinna była przewyższać połowy wartości nabywanego mienia. Po otrzymaniu informacji o rezultacie licytacji minister dóbr wydawał dyspozycje Głównej Izbie Skarbowej o wypłaceniu kredytu na zakup ze specjalnego funduszu. Jednocześnie zwracał się do Ministerstwa Finansów o asygnowanie tej kwoty⁴⁵.

Zadłużenie kredytowe było rozliczane w miejscowej izbie skarbowej. W momencie przekroczenia rocznego terminu ratalnej spłaty o cztery miesiące mienie zabezpieczała lokalna policja, która dokonywała inwentaryzacji i wyceny przejętego majątku. Następnie miejscowe służby policyjne przekazywały nieruchomość do gubernialnego zarządu dóbr państwowych⁴⁶. Aby ułatwić uzyskanie kredytu, utworzono Towarzystwo Nabywców Majątków w Guberniach Zachodnich, którego kapitał założycielski wynosił 5 mln rubli. Pożyczki były wydawane poprzez emisję papierów procentowych zabezpieczonych kapitałem skarbowym oraz środkami

⁴¹ LVIA, F. 378, op. 2, b. 2476, По хадатайству лицъ о возведеніи въ званіе потомственнаго гражданина на основаніи §6 Высочайше утвержденного положенія 5 марта 1864 года, к. 1; Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года, w: *Сборник*, pkt 9, s. 12.

⁴² Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года, w: *Сборник*, pkt 30, s. 14; W. Schmidt, op. cit., s. 16–17.

⁴³ Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года, w: *Сборник*, pkt 32, s. 14; A. Suligowski, op. cit., s. 21–22.

⁴⁴ Pożyczka rządowa nie obejmowała kupców pierwszej i drugiej gildii nabywających nieruchomości o wartości poniżej 15 tys. rubli. W przypadku gdy kupcy występowali o pożyczkę przekraczającą 30 tys. rubli, otrzymywali wówczas godność dziedzicznych honorowych obywateli (Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года, w: *Сборник*, pkt. 6, s. 11).

⁴⁵ Ibidem, pkt 15, s. 12.

⁴⁶ Ibidem, pkt 20, s. 13.

finansowymi pozyskanymi ze sprzedaży nieruchomości skarbowych i nadziałów włościńskich (w ramach realizacji reformy uwłaszczeniowej). Towarzystwo funkcjonowało przez niespełna rok (od 10 października 1866 r. do 9 czerwca 1867 r.). Całość kapitałów została przekazana do sprywatyzowanego Towarzystwa Ziemskiego Wzajemnego Kredytu⁴⁷.

Nieruchomości ziemskie objęte „ustawą marcową” mogły zostać zakupione wyłącznie przez osoby niepolskiego pochodzenia⁴⁸. Polacy nie mogli również zarządzać „majątkami ulgowymi” lub ich dzierżawić. Żydom zezwolono jedynie na prowadzenie karczm i gorzelnii. Zarządzenie zabraniało też sprzedaży „majątków ulgowych” polskim ziemianom oraz ludności żydowskiej. Każdy z nowych nabywców zobowiązany był do przedłożenia władzom gubernialnym oświadczenia w tej materii⁴⁹. Akt prawny dodatkowo obligował polskich właścicieli ziemskich do uzyskania zezwolenia od miejscowego generała-gubernatora na sprzedaż swoich posiadłości (lub ich części), których nabywcami mogły być wyłącznie osoby niepolskiego pochodzenia⁵⁰.

W sześciu północno-zachodnich guberniach sprzedażą ulgową objętych zostało 579 majątków. Ich liczba wynosiła odpowiednio: w wileńskiej – 113, kowieńskiej – 166, grodzieńskiej – 78, mińskiej – 53, witebskiej – 89, mohylewskiej – 80⁵¹. Wśród nabywców korzystających z ustawowych ulg i przywilejów przeważała rosyjska kadra oficerska i kupcy. Ceny udzielanych kredytów oscylowały w przedziale od 19 tys. do 60 tys. rubli⁵².

Wyniki raportu generała-gubernatora Aleksandra Potapowa z 23 października 1868 r. pokazują, że wielu nabywców majątków nie wywiązywało się z zobowiązań kredytowych, ponieważ „majątki ulgowe” często przechodziły ponownie na własność skarbu państwa. Zaistniałą sytuację częściowo warunkowały skutki reformy uwłaszczeniowej. Rosyjscy właściciele ziemscy zostali pozbawieni bezpłatnej siły

---

⁴⁷ Towarzystwo Ziemskie Wzajemnego Kredytu było z pozoru instytucją niezależną, w rzeczywistości jednak działało na zlecenie Specjalnego Wydziału Ministerialnego ds. Kredytu, a fundusze wykorzystano na udzielanie pomocy Rosjanom na zakup ziemi. W latach 1866–1891 państwo dostarczyło na zakup rosyjskim nabywcom 22 mln rubli (W. Schmidt, op. cit., s. 17–18; В. Ольшамовский, op. cit., s. 31–32; W. Rodkiewicz, op. cit. s. 65).

⁴⁸ Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года, w: *Сборник*, pkt 2, s. 11; M. Drewicz, *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczpospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 17, 2010, 1, s. 250.

⁴⁹ W. Schmidt, op. cit., s. 16–17.

⁵⁰ M. Drewicz, op. cit., s. 251–252.

⁵¹ S. Krzemiński, op. cit., s. 199–200.

⁵² W. Schmidt, op. cit., s. 18.

roboczej w postaci pańszczyźnianych chłopów. Ponadto nie dysponowali wystarczającym kapitałem, którego większa część ograniczała się do świadectw wykupnych nadziałów włościańskich⁵³.

Majątki instrukcyjne

Władze carskie, wdrażając w życie koncepcje polityki narodowościowej na zachodnich rubieżach Cesarstwa, nie ograniczyły się do konfiskat majątkowych oraz pozbawienia polskich obywateli ziemskich możliwości zakupu nowych gruntów. W zamyśle władz ministerialnych i generałów-gubernatorów było zasiedlenie przejętych obszarów wartościową ludnością rosyjską, która dzięki wysokiej pozycji społecznej i okazanej lojalności wobec władzy miała spełnić pokładaną w nich nadzieję skutecznych wykonawców idei *obrusienija* pogranicznych guberni. W dalekosiężnych planach carat przewidywał, że nowo powstała rosyjska elita ziemska zdominuje lokalne urzędy ziemskie i sądownictwo oraz pozostałe instytucje gubernialne, powiatowe i gminne.

Do realizacji tych planów miała posłużyć opracowana przez Ministerstwo Dóbr Państwowych tzw. instrukcja o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe się osiedlić, która weszła w życie 23 VII/5 VIII 1865 r.⁵⁴ Większość nieruchomości wytypowanych na jej mocy do sprzedaży należała do skarbu państwa. Niewielki odsetek stanowiły majątki skonfiskowane uczestnikom powstania. Majątki instrukcyjne mogły nabywać wyłącznie osoby rosyjskiego pochodzenia, należące do dwóch kategorii. Do pierwszej zaliczono urzędników cywilnych i wojskowych pełniących służbę państwową w zachodnich guberniach oraz szczególnie zasłużonych podczas tłumienia powstania. Mogli kupić od państwa majątki za kwotę wynoszącą 10-krotność rocznego dochodu uzyskiwanego ze sprzedawanej nieruchomości, powiększoną o 10%. Oszacowana wartość mienia była spłacana ratalnie, w ciągu 20 lat. Do drugiej kategorii należały osoby rosyjskiego pochodzenia, które wyrażały chęć osiedlenia się w zachodnich guberniach. Zostały zobowiązane do zapłacenia jednej piątej wartości nieruchomości w momencie zawarcia transakcji, pozostałą sumę natomiast miały rozliczać w postaci rocznych, 6-procentowych rat przez 37 lat⁵⁵.

⁵³ LVIA, F. 378, op. 2, b. 2550, Объ учрежденіи Виленской Коммисіи по вопросу о землевладѣніи в Западныхъ губерняхъ, k. 10–12.

⁵⁴ Инструкція о порядкѣ продажи казенныхъ земель въ западныхъ губерняхъ лицамъ русскаго происхожденія, служащимъ в томъ краѣ или желающимъ водвориться на постоянное жительство, w: *Сборник*, s. 32–38.

⁵⁵ W. Schmidt, op. cit., s. 40–42; W. Rodkiewicz, op. cit., s. 91–92.

Majątki instrukcyjne były formą ograniczonej własności. Instrukcja zakazywała ich sprzedaży bez zezwolenia Ministerstwa Dóbr Państwowych. Ponadto nie można było tych nieruchomości sprzedawać, zastawiać, wydzierżawiać oraz przekazywać w spadku Polakom i Żydom. W przypadku niespełnienia powyższych wymogów władze ministerialne mogły pozbawić właściciela zakupionego mienia⁵⁶.

Najwięcej majątków instrukcyjnych sprzedano w ciągu pierwszych 10 lat od wejścia w życie instrukcji. Do 1874 r. Rosjanie zakupili 409 posiadłości o łącznej powierzchni 149 760 ha. W poszczególnych guberniach Kraju Północno-Zachodniego ich liczba przedstawiała się następująco: w wileńskiej – 116 o łącznej powierzchni 29 700 ha, grodzieńskiej – 149 majątków o powierzchni 54 114 ha, w mińskiej – 144 posiadłości mające powierzchnię 65 950 ha⁵⁷. Według sprawozdania Departamentu Dóbr Państwowych z 1907 r. w guberniach zachodnich sprzedano ogółem 1404 majątki o całkowitej powierzchni 514 tys. ha⁵⁸.

W byłym obwodzie białostockim do 1872 r. sprzedanych zostało 37 majątków instrukcyjnych o powierzchni 7535 dziesięcin. W całej zaś guberni grodzieńskiej nabyto wówczas 141 majątków i 58 864 dziesięciny⁵⁹. Ostateczna liczba sprzedanych nieruchomości instrukcyjnych w byłym obwodzie wynosiła 45 majątków i 8570 dziesięcin. Najwięcej takich majątków sprzedano w powiecie sokólskim – 24 posiadłości miały łączną powierzchnię 5462 dziesięcin (tabela 7). Ich liczba kilkukrotnie przewyższała liczbę nieruchomości tego typu utworzonych w sąsiednich powiatach: bielskim – 13 majątków o powierzchni 1974 dziesięcin i białostockim – 8 majątków o powierzchni 1505 dziesięcin. Dominacja powiatu sokólskiego wynikała z obecności rozległych dóbr dawnej ekonomii grodzieńskiej, zajmujących powierzchnię około 7396 dziesięcin (8080 ha).

Większość nieruchomości ziemskich tworzyły „fermy” państwowe lub skarbowe „ucząstki” ziemskie (35 nieruchomości o powierzchni 6467 dziesięcin). Majątków skonfiskowanych, które sprzedano na mocy instrukcji, było 10 o powierzchni 2103 dziesięcin. Do największych folwarków należały Tylwica (majątek skonfiskowany Napoleonowi Ołdakowskiemu) oraz Słójka (ferma państwowa, była własność ekonomii grodzieńskiej).

Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim stanowiły 10% wszystkich posiadłości ziemskich oraz 40,5% nieruchomości wykupionych przez rosyj-

⁵⁶ J. Danieluk, op. cit., s. 239–257.

⁵⁷ W. Schmidt, op. cit., s. 48–49.

⁵⁸ B. Gałka, op. cit., s. 83; J. Kaczkowski, op. cit., s. 183.

⁵⁹ LVIA, F. 378, op. 2, b. 2479, Объ ладѣ русскаго землевладѣнія въ Сѣверо-Западномъ Краѣ соделано предложенію генерал-губернатора отъ 10 Іюня 1869 года по гродненской губерніи, k. 10–11.

skich ziemian, wojskowych i urzędników. Zasięg gruntów zajmowanych przez majątki instrukcyjne na obszarze całej guberni grodzieńskiej wynosił 81 310 ha, co stanowiło ponad 2% powierzchni wszystkich gruntów guberni⁶⁰.

Tabela 7. Majątki instrukcyjne sprzedane w latach 1867–1878 w byłym obwodzie białostockim

Nazwa powiatu	Liczba nabywców	Liczba majątków	Powierzchnia w dziesięcinach	Wartość ogółem (w rublach)	Cena jednej dziesięciny (w rublach)
Białostocki	4	8	1505	15 092	10
Bielski	11	13	1974	23 836	12
Sokólski	21	24	5091	67 005	13
Razem	36	45	8570	105 933	×

Źródło: W. Schmidt, op. cit., s. 48–49; SNSOG, nr zesp. 280, sygn.: 128, 130, 169, 202, 212, 218, 221, 223, 335.

Ukaz z 10 grudnia 1865 r. i jego wpływ na strukturę własnościową w obwodzie białostockim

Zarządzenie z 5 marca 1864 r. oraz instrukcja z 23 lipca 1865 r. okazały się niewystarczające do radykalnej zmiany struktury własnościowej w zachodnich guberniach. W listopadzie 1865 r. powołano specjalną komisję, w której zasiadali m.in. generał-gubernator wileński Konstantin von Kaufman, generał-gubernator kijowski Aleksander Bezak, minister dóbr państwowych Aleksander Zielonoi, minister wojny Dmitrij Milutin oraz jego brat, sekretarz stanu Mikołaj Milutin⁶¹. Komisja zajmowała się kwestiami zasiedlenia północnych i północno-zachodnich guberni ludnością rosyjską. Jej działalność opierała się na raportach składanych w tej sprawie przez generałów-gubernatorów. Członkowie komisji stwierdzili, że spośród 10 mln mieszkańców zachodnich guberni ludność białoruska, małoruska (ukraińska) i litewska włościańskiego pochodzenia posiadała zdecydowaną przewagę liczebną. Z kolei osoby polskiego pochodzenia, będące w większości obywatelami ziemskimi i mieszczanami, pomimo że stanowiły niewielki odsetek, były najwięk-

⁶⁰ W latach 1865–1875 spośród sprzedanych majątków ludności nierosyjskiej w guberni grodzieńskiej 44% nieruchomości nabyto na mocy instrukcji. Dla porównania, zgodnie z ukazem z 10 XII 1865 r. sprzedano Rosjanom ok. 16% majątków. Natomiast w wyniku dobrowolnej wyprzedaży zadłużonych majątków Rosjanie zakupili pozostałe 40% nieruchomości (S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*, s. 80–85).

⁶¹ М. Долбиллов, op. cit., s. 213.

szymi właścicielami ziemskimi. Ponadto polscy ziemianie zmonopolizowali obrót ziemią i uniemożliwiali jej nabywanie ludności rosyjskiej. W opinii komisji władze powinny ograniczyć możliwość zakupu nieruchomości ziemskich polskim ziemianom oraz zapewnić dogodne warunki dla osadnictwa rosyjskiego⁶². Generał-gubernator wileński K. Kaufman w wystosowanym do A. Zielonoja memoriale wyrażał opinię, że nabywcami gruntów powinni zostać wyłącznie Rosjanie⁶³.

Aleksander II, uwzględniając opinie komisji oraz generała-gubernatora wileńskiego K. Kaufmana, 10/23 grudnia 1865 r. wydał ukaz zabraniający nabywania ziemi przez ludność polską w dziewięciu zachodnich guberniach⁶⁴. Majątki ziemskie mogły przechodzić na własność Polaków jedynie w drodze beztestamentowego dziedziczenia. Uniemożliwiono również polskim obywatelom ziemskim i mieszczanom polskiego pochodzenia dzierżawy nieruchomości ziemskich⁶⁵. Ukaz regulował też sprawy związane z nieruchomościami sekwestrowanymi, których właściciele wyrokami sądów wojennych zostali skazani za udział w powstaniu na administracyjne osiedlenie do wewnętrznych guberni Cesarstwa. Zesłańcy musieli sprzedać własne mienie w ciągu dwóch lat, licząc od dnia wejścia w życie ukazu. Władze carskie zezwoliły polskim ziemianom na czasowy powrót z miejsca zesłania w celu sprzedaży zasekwestrowanego majątku, którego nabywcami mogli zostać wyłącznie Rosjanie wyznania prawosławnego i protestanci (Niemcy bałtyccy). W przypadku niesfinalizowania sprzedaży mienie przechodziło pod zarząd Ministerstwa Dóbr Państwowych, które następnie wystawiało je do publicznej licytacji⁶⁶. Rosjanom przysługiwały również ulgi i przywileje podczas publicznej sprzedaży, zagwarantowane zarządzeniem z 5 marca 1864 r.⁶⁷

Kandydaci ubiegający się o nabycie majątków ziemskich z tytułu ukazu z 10 grudnia 1865 r. musieli posiadać zaświadczenie potwierdzające ich rosyjskie

---

⁶² Указъ Правительствующаго Сената отъ 23 Декабря 1865 года о воспреещеніи лицамъ польского происхожденія вновь приобрѣтать имѣнія въ Западныхъ Губерніяхъ, w: *Сборник*, s. 42; В. Ольшамовскій, op. cit., s. 35–36.

⁶³ W. Schmidt, op. cit., s. 36.

⁶⁴ Указъ Правительствующаго Сената отъ 23 Декабря 1865 года, s. 42–44.

⁶⁵ K. Grzybowski, op. cit., s. 146–150.

⁶⁶ Jeśli sekwestrowany majątek wskutek śmierci właściciela przechodził na własność potomków, którzy nie brali udziału w powstaniu, wówczas mienie nie podlegało obowiązkowej sprzedaży (Указъ Правительствующаго Сената отъ 31 Декабря 1865 года о порядкѣ приведенія въ исполненіе правилъ относительно воспреещенія лицамъ польского происхожденія приобрѣтать имѣнія въ Западныхъ Губерніяхъ, w: *Сборник*, s. 44–45).

⁶⁷ Ibidem, s. 45; J. Smykowski, op. cit., s. 113–115; S. Krzemiński, op. cit., s. 200; E. Maliszewski, *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918, s. 21; M. Drewicz, op. cit., s. 253–256; K. Grzybowski, op. cit., s. 146.

pochodzenie oraz dysponować uprawnieniami do korzystania z ulg i świadczeń wynikających z zarządzenia z 5 marca 1864 r.⁶⁸

Nabywcami nieruchomości byli przeważnie rosyjscy urzędnicy, którzy uczestniczyli w tłumieniu powstania styczniowego. Polacy próbowali obchodzić „ukaz grudniowy” poprzez udzielanie plenipotencji współrodakom, oddawanie im majątków w zarząd, antydatowanie transakcji⁶⁹.

Ustanowienie „ukazu grudniowego” zainicjowało dyskusję legislacyjną nad interpretacją pojęć: osoby rosyjskiego pochodzenia, osoby polskiego pochodzenia oraz osoby niepolskiego pochodzenia. W celu wyeliminowania możliwości „nagania” przepisów prawa na korzyść polskich właścicieli Ministerstwo Dóbr Państwowych powołało specjalną komisję, która zajmowała się m.in. typowaniem osób mogących nabywać ziemię w zachodnich guberniach. Dyskusję wywołały liczne konwersje polskich ziemian na prawosławie, co władze traktowały jako próbę obejścia „ukazu grudniowego”. Odrzucono zatem wyznanie prawosławne jako podstawowy czynnik rosyjskości. Pochodzenie/narodowość – w opinii władz – powinno być zdeterminowane przede wszystkim świadomością polityczną, a nie wyłącznie przynależnością religijną⁷⁰.

W 1868 r. Aleksander Zielonaj zabronił konwertytom na prawosławie zakupu ziemi. Jedynie ich wychowywani w rosyjskości potomkowie mogli być zaliczani jako *исконно русские*. Minister uważał, że czynnikami warunkującymi narodowość są religia, język oraz poglądy polityczne⁷¹.

„Ukaz grudniowy” dopuszczał możliwość nabywania ziemi przez protestantów. Z czasem jednak dochodziło do sytuacji problematycznych dotyczących związków małżeńskich protestantów z Polkami⁷². Ostatecznie zakazano sprzedaży nieruchomości protestantom ożenionym z katoliczkami. W przypadku małżeństw prawo-

⁶⁸ M. Tarkowski, op. cit., s. 353.

⁶⁹ S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabrzanych*, s. 40–41.

⁷⁰ W. Rodkiewicz, op. cit., s. 58–59; M. Tarkowski, op. cit., s. 351–352.

⁷¹ W. Rodkiewicz, op. cit., s. 60.

⁷² Precedensowa okazała się sprawa wniosku o zakup majątku w guberni mińskiej, wystosowanego przez protestanckiego pułkownika Hartinga, ożenionego z Polką. Sekretarz stanu hr. Dołgorukij nie wyraził zgody na zakup, argumentując decyzję faktem, że potomstwo może być wychowywane w duchu polsko-katolickim. Z kolei generał-gubernator wileński Potapow – o liberalnych zapatrywaniach – nie widział zastrzeżeń w sprzedaży majątków rodzinom mieszanym konfesyjnie (W. Schmidt, op. cit., s. 40; Отношение Министра Внутренних Дѣлъ отъ 9 Октября 1868 года о томъ что вопросъ о правѣ приобѣртать земли въ Западномъ Краѣ разрѣшенъ въ общемъ смыслѣ какъ въ отношеніи русскихъ женатыхъ на Польшахъ, такъ и русскихъ уроженовъ состоящихъ въ замужествѣ за поляками, w: *Сборник*, s. 177–178).

sławno-katolickich problem ten został ostatecznie uregulowany zarządzeniem Komitetu Ministrów z 14 czerwca 1868 r., które zezwoliło na zakup nieruchomości Rosjanom wyznania prawosławnego będących w związku z Polkami. Decyzja była spowodowana zmianami w ustawodawstwie o związkach małżeńskich, które nakazywało chrzest dzieci w rodzinach mieszanych (katolicko-prawosławnych) wyłącznie w obrządku prawosławnym⁷³.

Ukaz z 10 grudnia 1865 r. nie obejmował włościan wyznania katolickiego. Nieobjęcie ich zakazem było spowodowane chęcią poróżnienia tej warstwy społecznej z polskim ziemiaństwem. Podczas realizacji sprzedaży miejscowym gubernatorom zalecono zwracanie uwagi na ustosunkowanie polityczne włościan i ich rodzin do panującej władzy. Gubernatorzy zostali zobowiązani do wystawiania chłopom specjalnych świadectw w tej materii. „Nieprawomyślni” (bez względu na ich wyznanie) nie mogli kupować ziemi w Kraju Północno-Zachodnim⁷⁴.

Sytuacja włościan zmieniła się w latach osiemdziesiątych XIX w. Urzędujący wówczas generał-gubernator wileński Iwan Kachanow zwrócił uwagę, że chłopci katolicy, którzy nabyli większe ilości ziemi, zaczęli ulegać wpływowi polskiego ziemiaństwa. Ponadto pozycję materialną wzmocniła warstwa drobnej szlachty zaściankowej, zdegradowanej wcześniej do stanu włościańskiego, której świadomość narodowa była bardzo rozwinięta. Na mocy zarządzenia Komitetu Ministrów z 23 lutego 1885 r. włościanom wyznania katolickiego ograniczono możliwość posiadania gruntów rolnych do 60 dziesięcin. Zakaz nabywania dodatkowych nieruchomości ziemskich objął również chłopów konwertytów na prawosławie, włościan zatrudnionych jako najemcy oraz migrantów z Królestwa Polskiego⁷⁵.

W ocenie rządu w guberni grodzieńskiej egzekucja ukazu z 10/22 grudnia 1865 r. nie była skuteczna. W pierwszej dekadzie po jego wprowadzeniu dał on podstawę do nabycia zaledwie 57 majątków, co stanowiło 16% wszystkich majątków przejętych przez nie-Polaków. Problemy ze sprzedażą wiązały się z ich dużą powierzchnią. Inwentaryzacja rozległych dóbr ziemskich wydłużała proces sprzedaży i tym samym zniechęcała potencjalnych nabywców. W guberni grodzieńskiej średnia wielkość takiego majątku przekraczała areał 1400 dziesięcin. W wymiarze dziewięciu guberni zachodnich Cesarstwa do 1873 r. Rosjanie na mocy „prawa grudniowe-

---

⁷³ Ukaz nie dotyczył jednak związków protestancko-katolickich, których potomkowie będą wychowywani w obrządku nieprawosławnym (В. Ольшамовскій, op. cit., s. 38).

⁷⁴ Циркулярное предложение Главного Начальника Северо-Западного Края губернатором отъ 17 февраля 1870 г. о разрѣшеніе крестьяномъ приобрѣтать поземельную собственность, w: *Сборник*, s. 216–220; W. Rodkiewicz, op. cit., s. 62.

⁷⁵ W. Rodkiewicz, op. cit., s. 91–95; В. Ольшамовскій, op. cit., s. 40–41.

Tabela 8. Majątki sprzedane przymusowo w byłym obwodzie białostockim na mocy ukazu z 10 grudnia 1865 r.

Imię i nazwisko nabywcy	Dawny właściciel	Nazwa majątku	Powierzchnia (w dziesięcinach)	Wartość (w rublach)	Data zakupu
Powiat białostocki – sprzedane przez właściciela					
Mikołaj Trochimowski	Julian Bouffał	Jurowce	659	18 000	1867
Piotr Zygmuntowski	Kazimierz Mitarnowski	Chobotki	24	1 000	1867
Zofia Kisielewska	Lucjan Houwalt	Mieleszki	2 600	40 000	1867
Aleksandra Oboleńska	hr. Wiktor Waclaw Starzeński	Niewodnica Nargilewska	480	25 000	1867
Powiat białostocki – sprzedane przez władze					
Aleksander Mińkowiec	Seweryn Michałowski	Niezbudka-Michałowo	1 262	32 250	1868
Powiat bielski – sprzedane przez właściciela					
Aleksandra Oboleńska	hr. Wiktor Waclaw Starzeński	Strabla	1 799	70 000	1867
Andryian Małoziemow	Leon i Ludwik Pieńkowsy Witold Stankiewicz	Sutno, Dołubowo, Osnówka Wierzchuca Nagórna 1/6 majątku	955	40 000	1867
			138	4 000	
Paweł Strachowicz	Franciszek Milewski	Minczewo	195	2 512	1867
Anna Bućkowska	Józef Kurzeniecki	Pokaniewo	1 167	21 000	1867
Powiat bielski – sprzedane przez władze					
Andrzej Demianowicz	Seweryn Ołędzki Leonard Żero	Domanowo Tworocze	117	2 305	1868
			81	1 350	
Stefan Zarębski	Aleksandra Żero	Brzeźnica	16	254	1868

cd. tabeli 8

Imię i nazwisko nabywcy	Dawny właściciel	Nazwa majątku	Powierzchnia (w dziesięcinach)	Wartość (w rublach)	Data zakupu
Powiat sokólski – sprzedane przez właściciela					
Aleksander Liphardt	Eleonora Ejsmond	Leszczany ½ majątku	153	6 000	1866
Michał Koźmin	Wiktor Gąsowski	Andrzejewo	189	8 400	1867
Stefan Sołomka	Józef Sierputowski	Chrebtowce	145	4 100	1867
Piotr Zygmuntowski	Kazimierz Mitarnowski	Trzyrzecze (½ majątku)	29	1 000	1867
Jakub Pomerkański	Julian Kruszewski	Usnarz	233	9 000	1867
Powiat sokólski – sprzedane przez władze					
Mitrofan Sołomko	Antoni Doroszkiewicz	Cimoszki	35	705	1870

Źródło: W. Schmidt, op. cit., s. 78–80; SNSOG, nr zesp. 280, sygn.: 128, 130, 169, 202, 212, 218, 221, 223, 335.

go” nabyli łącznie 648 majątków o ogólnej powierzchni 514 277 dziesięcin⁷⁶. W całej guberni grodzieńskiej wystawiono na przymusową sprzedaż 78 majątków: w powiecie grodzieńskim – 4, białostockim – 7, bielskim – 20, brzeskim – 9, kobryńskim – 11, prużańskim – 2, słonimskim – 6, sokólskim – 9, wołkowyskim – 10⁷⁷.

W latach 1867–1870 na terenie byłego obwodu białostockiego na mocy „ukazu grudniowego” sprzedano ogółem 21 majątków prywatnych należących do polskich właścicieli, których łączna powierzchnia wynosiła 10 277 dziesięcin (stanowiło to 15,4% w skali całej guberni – 66 690 dziesięcin). Najwięcej majątków sprzedali właściciele po powrocie ze zsyłki administracyjnej – było ich 16 o powierzchni 8766 dziesięcin. Do największych posiadłości należały Jurowce i Mieliszki w powiecie sokólskim. Nabywcami byli wysocy dygnitarze carscy: Mikołaj Trochimowski (rzeczywisty radca stanu, białostocko-sokólski powiatowy marszałek szlachty) oraz ziemianka Zofia Kisielewska⁷⁸. W powiecie bielskim największą

⁷⁶ S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyski”*, s. 77–80.

⁷⁷ E. Maliszewski, op. cit., s. 21–22.

⁷⁸ K. Łopatecki, E. Zalewska, *Koziarscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 24, 2016, s. 63–64.

nieruchomością była Strabla, sprzedana księżnej Aleksandrze Oboleńskiej, która zakupiła również Niewodnicę Nargilewską (w powiecie białostockim). W powiecie sokólskim natomiast największy był Usnarz, zakupiony przez radcę stanu Jakuba Pomerańskiego (tabela 8). Prawo z 10/22 grudnia 1865 r. uchylono dopiero na mocy ukaz z 1/14 maja 1905 r. Złagodzenie polityki narodowościowej spowodowały wydarzenia rewolucyjne z 1905 r.⁷⁹

Kształtowanie się cen nieruchomości ziemskich w dawnym obwodzie białostockim w drugiej połowie XIX w.

Średnia cena ziemi ornej w europejskiej części Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1868–1877 wynosiła 19,1 rubla za dziesięcinę. Z kolei na obszarze zachodnich guberni wartość gruntów w pierwszym dziesięcioleciu po powstaniu styczniowym oscylowała w granicach 18,5 rubla za dziesięcinę. Niska cena spowodowana była dużą podażą ziemi ze skonfiskowanych majątków i sztucznym (pozarynkowym) zaniżaniem wartości nieruchomości przez władze w celu zachęcenia rosyjskich ziemian, wojskowych oraz urzędników do stałego osiedlenia się na zachodnich rubieżach Cesarstwa⁸⁰.

Ceny ziemi zaczęły rosnąć w połowie lat siedemdziesiątych XIX w., aby w następnej dekadzie – wskutek światowego kryzysu ekonomicznego – ponownie spaść. Z wyliczeń kredytowych Banku Włościańskiego wynika, że wartość gruntów rolnych w ostatnich dwóch dekadach XIX w. kształtowała się następująco: 52 ruble za dziesięcinę w latach 1882–1885; 39 rubli w okresie 1886–1890; 40 rubli w latach 1891–1895 oraz 71 rubli od 1896 do 1900 r. Na wysokie ceny ziemi w guberniach zachodnich wpływała niska podaż wynikająca z oporu polskich ziemian przeciw tzw. ukazom grudniowym (z 10 XII 1865 i 27 XII 1884)⁸¹.

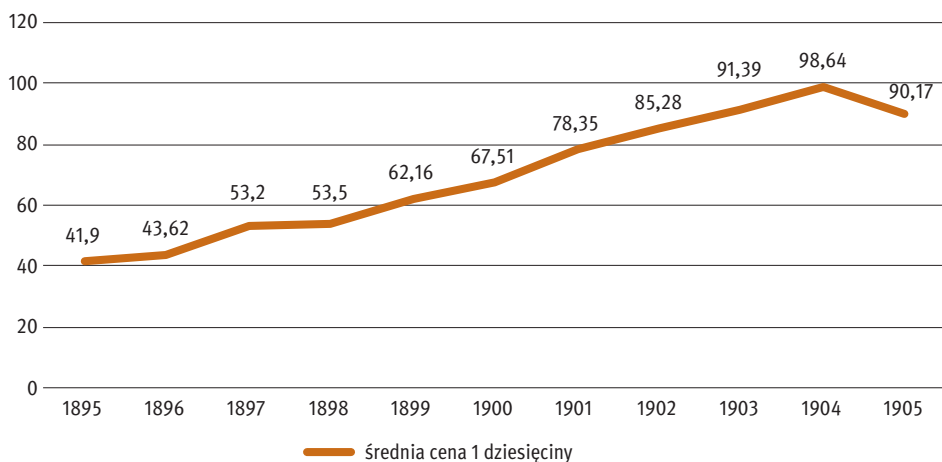
Ważne badania dotyczące kształtowania się cen gruntów w europejskich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w drugiej połowie XIX w. przeprowadził Władimir

⁷⁹ 1 мая 1905 года – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в одношней девяти западных губерний, no 26163, w: *Полное Собрание Законов Российской империи*, t. 25, s. 286–287.

⁸⁰ R. Jurkowski, *Majątek wygrany w karty – jak po powstaniu styczniowym litewskie Kałnoberże znalazły się w rękach Stołypinów*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2, 2014, s. 15–16.

⁸¹ 27 Декабря 1884 года – Правила относительно приобретения в собственность, залога и арендования в девяти Западных губерниях земельных имуществ вне городов и мѣстечек расположенных, no 2633, w: *Полное Собрание Законов Российской империи*, t. 4, s. 602–603.

Diagram 3. Dynamika wzrostu wartości ziemi uprawnej w europejskiej części Rosji w latach 1895–1905

Źródło: na podstawie В. Святловский, *op. cit.*, s. 191.

Swiatłowski, który korzystał z danych Centralnego Statystycznego Komitetu. Oparły na wynikach badań Swiatłowskiego diagram 3 obrazuje wzrost wartości ziemi uprawnej w europejskiej części Cesarstwa Rosyjskiego na przełomie XIX i XX w.

Głównymi nabywcami majątków ziemskich byli włościanie zrzeszeni w towarzystwach włościańskich. Wzrost zainteresowania chłopów zakupem dodatkowych areałów był spowodowany możliwością uzyskania kredytu w Banku Włościańskim (założonym w 1882 r.) oraz „głodem ziemi” będącym pokłosiem reformy uwłaszczeniowej. Włościanie kupowali grunty rolne za pośrednictwem towarzystw włościańskich, w których się zrzeszali. Według danych urzędowych z 1904 r. w ramach towarzystw sprzedano włościanom 66% nieruchomości ziemskich, indywidualna sprzedaż wynosiła natomiast zaledwie 26%⁸².

Dynamika zmian struktury własnościowo-narodowościowej w byłym obwodzie białostockim w latach 1863–1905

Uwzględniając wszystkie narzędzia prawne zastosowane przez administrację rosyjską w celu zmiany struktury własnościowej na obszarze trzech zachodnich gu-

⁸² В. Святловский, *op. cit.*, s. 120–129.

berni (grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej), najwięcej ziemi sprzedano na mocy „ukazu grudniowego” o przymusowej, dwuletniej sprzedaży (27,2% areалу gruntów należących do 209 majątków). Na podstawie instrukcji z 1865 r. wielkość sprzedaży wynosiła odpowiednio 15,4% i 409 majątków, z kolei zwykły obrót ziemią stanowił 52,9% i objął 648 posiadłości⁸³.

W byłym obwodzie białostockim, podobnie jak na pozostałych obszarach, przeważały nieruchomości zakupione zgodnie z „ukazem grudniowym” – 21 majątków i 10 277 dziesięcin. Instrukcja z 1865 r. przyniosła zaś większe korzyści Rosjanom w byłym obwodzie niż na pozostałym zachodnim terytorium – 45 majątków instrukcyjnych i 8570 dziesięcin. Najefektywniejsza okazała się jednak sprzedaż dobrowolna – 32 majątki i 21 110 dziesięcin (tabela 10).

W drugiej połowie XIX w. polskie ziemiaństwo znalazło się w trudnej sytuacji ekonomicznej. Oprócz represyjnych ukazów wymierzonych bezpośrednio w polską własność na ruinę materialną ziemian miały wpływ dodatkowe czynniki: wysokie obciążenia fiskalne (w postaci podatku procentowego), zniesienie pańszczyzny (brak siły roboczej), pozbawienie możliwości uzyskania kredytu w Banku Ziemiańskim oraz cykliczne kryzysy ekonomiczne. Polscy właściciele ziemscy zmuszeni zostali do wyprzedazy zadłużonych majątków osobom rosyjskiego pochodzenia. Z kolei rosyjscy nabywcy, czerpiąc korzyści z państwowego wsparcia podczas zakupu, szybko wyzbywali się łatwo zdobytych majątków, które w ostatecznym rozrachunku trafiały w ręce spółek włościańskich.

Działalność rządowa mająca na celu zwiększenie rosyjskiej własności nie przynosiła na początku oczekiwanych rezultatów. W 1865 r. katolicy posiadali w zachodnich prowincjach ok. 15 tys. majątków o łącznej powierzchni 3,7 mln dziesięcin. Do 1868 r., opierając się na danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Rosjanie zakupili tylko 453 majątki, wykorzystując pożyczkę rządową wynoszącą ok. 1 mln rubli. Zuzanna Sambuk zwróciła uwagę, że między 1864 a 1868 r. liczba rosyjskich właścicieli majątków w północno-zachodnich białoruskich guberniach wzrosła z 895 do 1736. Niewspółmiernie niższa tendencja wzrostowa występowała w odniesieniu do powierzchni gruntów (wzrost do 932 tys. dziesięcin, co stanowiło zaledwie 13% ogółu obszarów ziemskich)⁸⁴.

W guberni grodzieńskiej polska własność ziemska w ciągu pierwszej dekady po powstaniu styczniowym, według rosyjskich statystyk, spadła z 99,1% do 83,7%. Powierzchnia posiadanych gruntów obniżyła się natomiast z 2 mln dziesięcin do ok. 750 tys. dziesięcin, co oznaczało, że w rękach polskich ziemian było już nie

⁸³ M. Drewicz, op. cit., s. 266.

⁸⁴ W. Rodkiewicz, op. cit., s. 66.

96%, ale 66,4% powierzchni gruntów. Jednocześnie nastąpił największy wzrost odsetka ziemian niepolskiego pochodzenia. W ciągu dziesięciu lat po powstaniu styczniowym podniósł się on z 1% do 16,3%. W posiadaniu tej grupy znalazła się ogółem jedna trzecia wszystkich gruntów wchodzących w skład średnich i wielkich majątków ziemskich⁸⁵.

Zgodnie z danymi urzędowymi z 1897 r. struktura narodowościowo-własnościowa znacznie się zmieniła na korzyść rosyjskich ziemian. W guberni grodzieńskiej odnotowano 2257 rosyjskich właścicieli, którzy posiadali łącznie 516 tys. dziesięcin ziemi. Z kolei w rękach polskiej szlachty znajdowało się 519 tys. dziesięcin gruntów rolnych.

Na początku XX w. własność ziemska należąca do osób niepolskiego pochodzenia przewyższyła o kilka tysięcy dziesięcin nieruchomości polskich obywateli ziemskich (diagram 4). Dynamika wahań własności ziemskiej należącej do dwóch badanych grup narodowościowych nie jest jednak równomierna. W ciągu pierwszych dziesięciu lat po wprowadzeniu ustaw represyjnych (1863–1873) własność polska nieznacznie się obniżyła z 354 941 do 310 789 dziesięcin (spadek o ok. 12,5%). Pomimo że znaczny wzrost odnotowała wówczas własność rosyjska (ok. 98%), co w przeliczeniu na ilość pozyskanych gruntów dało 21 961 dziesięcin, to jednak skuteczność ustawodawstwa regulującego obrót ziemią okazała się niewielka. Wpłynęło na to kilka czynników: niepełna własność nabywanych od państwa majątków, ograniczone możliwości sprzedaży zakupionego mienia (ze względu na niewielką liczbę Rosjan zamieszkujących omawiane tereny) oraz rozbudowany formalizm przy zawieraniu transakcji kupna-sprzedaży (konieczność pozyskania licznych zezwoleń i zaświadczeń)⁸⁶. Wyrażna zmiana stanu posiadania na korzyść Rosjan nastąpiła w latach 1875–1885. Sytuacja ta spowodowana była korzystną koniunkturą ekonomiczną – wzrost wartości użytków rolnych oraz utworzenie Banku Włościańskiego, który zapewnił korzystne kredyty na zakup ziemi dla towarzystw włościańskich. Ponadto 11/23 maja 1873 r. wydany został ukaz przerywający konfiskaty majątków ziemskich w zachodnich guberniach⁸⁷. Należy

⁸⁵ S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*, s. 77–80.

⁸⁶ W opinii generała-gubernatora wileńskiego Piotra Albedyńskiego przesłanki polityczne warunkujące treść przepisów, w ramach których znalazł się m.in. zapis o zakazie zatrudniania innych niż prawosławnych dzierżawców, zakaz dzielenia i sprzedaży nabytych dóbr czy też drakońskie zasady dotyczące ich dziedziczenia, sprawiły, że liczba potencjalnych nabywców zainteresowanych składanymi przez rząd ofertami była mniejsza od oczekiwanej (ibidem, s. 82).

⁸⁷ Высочайше утвержденное положение Комитета Министровъ объявленное Сенату Управляющимъ Министерствомъ Юстиціи 6 Іюня – О прекращеніи по западнымъ губерніямъ всѣхъ производящихся еще дѣлъ о конфискаціи имѣній по мятежу 1863 года, в: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, т. 48, s. 644.

Tabela 9. Stan posiadania właścicieli ziemskich w guberni grodzieńskiej w 1875 r.

Własność w rękach Polaków			Własność niepolaska			Ogółem ziemi uprawnej
liczba właścicieli	liczba majątków	powierzchnia w dziesięcinach	liczba właścicieli	liczba majątków	powierzchnia w dziesięcinach	
1934	2072	758 742	378	405	384 019	3 152 784
Udział procentowy (%)						
83,7	83,6	66,4	16,3	16,4	33,6	×

Źródło: S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*, s. 79.

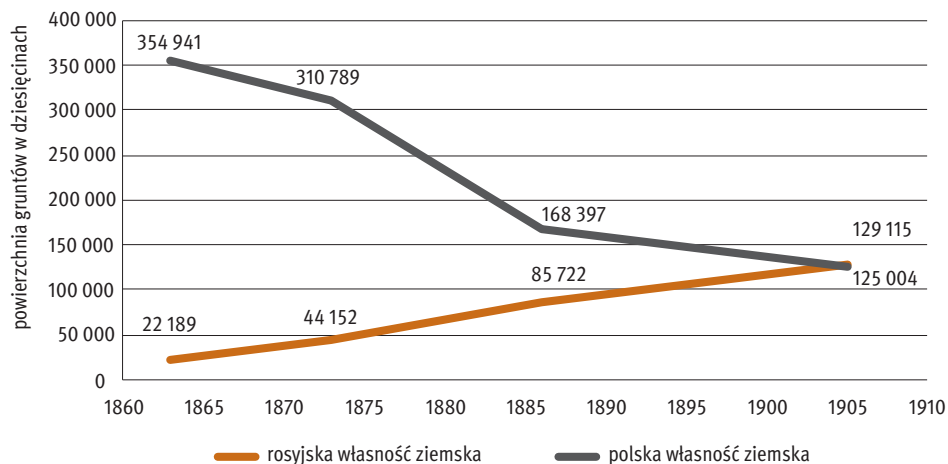
Tabela 10. Majątki ziemskie nabyte przez osoby rosyjskiego pochodzenia na mocy wybranych przepisów prawnych w byłym obwodzie białostockim w latach 1863–1874

Podstawa prawna	Sposób nabycia nieruchomości						Powierzchnia	
	sprzedaż z wolnej ręki		licytacja publiczna		ogółem		dziesięciny	%
	liczba	%	liczba	%	liczba	%		
Ukaz o konfiskatach z 22 marca 1863 r.	–	–	–	–	13	11,5	3 781	7
Instrukcja z 23 lipca 1865 r.	–	–	–	–	45	40,5	8 570	20
Ukaz z 10/22 grudnia 1865 r.	17	80	4	20	21	19	10 277	25
Dobrowolna sprzedaż	27	85	5	15	32	29	21 110	48

Źródło: opracowanie własne.

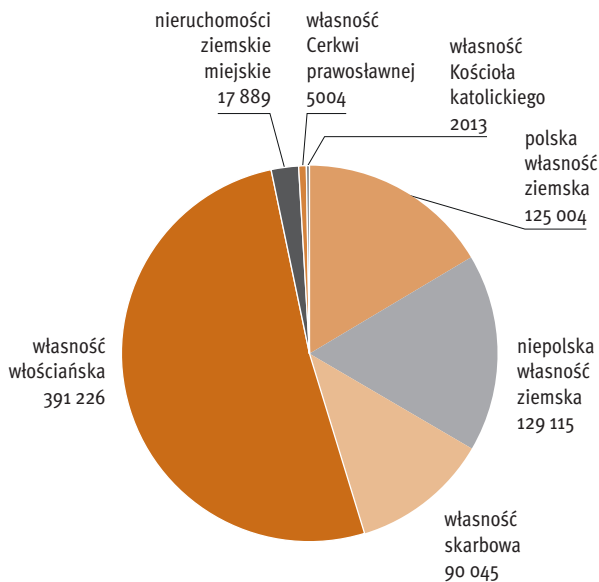
również dodać, że w omawianym dziesięcioleciu sprzedawano głównie majątki prywatne w wolnych transakcjach, nieobciążonych ograniczeniami narzuconymi przez „ukaz grudniowy” czy instrukcję z 1865 r. Nieznaczna tendencja spadkowa polskiej własności ziemskiej przeciągała się przez kolejne trzydzieści lat (obniżka o ponad 30 tys. dziesięcin). W 1905 r. władze carskie zniosły wszystkie ukazy ograniczające obrót ziemią w zachodnich guberniach.

Diagram 4. Dynamika zmian struktury własnościowo-narodowościowej w byłym obwodzie białostockim w latach 1863–1905

Źródło: opracowanie własne.

Diagram 5. Struktura własności ziemskiej w byłym obwodzie białostockim ok. 1905 r. (powierzchnia w dziesięcinach)

Źródło: opracowanie własne.

W strukturze własności ziemiańskiej w byłym obwodzie białostockim można zaobserwować dwa zjawiska. Pierwsze dotyczy wzrostu własności rosyjskiej o ok. 581% i jednocześnie spadek powierzchni polskich nieruchomości ziemskich o ok. 65% (w porównaniu z 1863 r.). Drugie odnosi się do zmniejszenia ogólnej powierzchni gruntów dworskich z 377 130 dziesięcin do 254 119 dziesięcin (obniżka o 123 011 dziesięcin). Sytuacja ta wynikała z faktu, że nabywcami gruntów od polskich ziemian byli nie tylko rosyjscy właściciele ziemscy, lecz także rosyjscy, ruscy i polscy włościanie, którzy po wprowadzeniu reformy uwłaszczeniowej stali się posiadaczami ziemskimi i równorzędnymi partnerami ziemiaństwa w obrocie handlowym ziemią.

Zakończenie

Powstanie styczniowe było bodźcem dla władz rosyjskich do opracowania i wcielenia w życie licznych koncepcji mających na celu osłabienie ekonomiczne polskiego ziemiaństwa, które uznawano za głównego organizatora antyrosyjskich działań zbrojnych zmierzających do przywrócenia niepodległej Rzeczypospolitej. Wprowadzone w życie regulacje prawne były wymierzone nie tylko w bezpośrednich uczestników zrywu niepodległościowego. Opresyjne przepisy prawne dotknęły całą warstwę ziemiańską (ukaz z 10 grudnia 1865 r. czy instrukcja z 23 lipca 1865 r.). Władze rosyjskie nie ograniczyły się jednak do działań wymierzonych w funkcjonowanie polskich majątków ziemskich. Wprowadzając liczne ulgi i przywileje, rosyjscy decydenci zmierzali do kolonizacji zachodnich guberni ludnością zasłużoną i lojalną wobec nich. Cele postawione przed administracją zaborcy nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Majątki należące do polskiego ziemiaństwa, które zostały sprzedane Rosjanom na podstawie ukazu konfiskacyjnego, instrukcji z 1865 r. oraz „ukazu grudniowego o przymusowej sprzedaży”, objęły powierzchnię wynoszącą 22 461 dziesięcin. Stanowiło to zaledwie 17% całości gruntów przejętych przez Rosjan do 1905 r. (ogółem 129 115 dziesięcin). Pozostałe 83% (ponad 100 tys. dziesięcin) zostało nabytych w wyniku dobrowolnej sprzedaży. Należy stwierdzić, że największy wpływ na wzrost stanu posiadania Rosjan miały następujące czynniki:

- ustawy zakaz nabywania ziemi przez polskich ziemian;
- nakaz sprzedaży nieruchomości osobom rosyjskiego pochodzenia;
- wprowadzenie rujnującego podatku procentowego (dochodowego) nałożonego na polskie majątki ziemskie, który przyspieszył ich dobrowolną sprzedaż;
- pozbawienie polskich ziemian możliwości uzyskania kredytów;
- reforma uwłaszczeniowa i dopuszczenie włościan do rynku nieruchomości rolnych;

- powstanie towarzystw włościańskich;
- sprzyjająca koniunktura gospodarcza na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w.

Przewaga nieruchomości nabytych wskutek dobrowolnej sprzedaży wynikała z faktu, że większość majątków, którymi dysponowało państwo (nie licząc ferm skarbowych), była zadłużona w Banku Ziemiańskim. Ulgi i przywileje gwarantowane prawnie nie rekompensowały potencjalnych strat ekonomicznych, na które zostaliby narażeni nabywcy. Ponadto zakup nieruchomości od organów państwowych wiązał się z licznymi wymogami i sankcjami, np. posiadaniem licznych zezwoleń i zaświadczeń czy możliwością utraty majątku w przypadku naruszenia przepisów prawa. Z kolei dobrowolna (wolna) sprzedaż zapewniała korzystniejsze warunki podczas zawierania transakcji. Potencjalni nabywcy i sprzedawcy mieli swobodę w wyborze nieruchomości, mogli negocjować cenę oraz otrzymywali gwarancję pełnej własności zakupionego mienia.

Ograniczenia prawne w obrocie ziemią miały wpływ na kształtowanie się cen nieruchomości. W ciągu pierwszych dziesięciu lat po wprowadzeniu ukazów regulujących handel ziemią transakcje w większości były zawierane na poziomie państwo–rosyjski nabywca. Obracano majątkami skonfiskowanymi oraz nieruchomościami podlegającymi obowiązkowej dwuletniej sprzedaży. Wolna sprzedaż była ograniczona. Polscy obywatele ziemscy nie posiadali kapitałów, włościanie natomiast, po wprowadzeniu reformy uwłaszczeniowej, musieli spłacać przyznane im nadziały. Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. przyniósł ożywienie na rynku. Wpłynęło na to kilka czynników: zniesienie ustawy sekwestracyjnej w 1873 r., wzrost koniunktury gospodarczej czy umożliwienie włościanom otrzymania kredytu na zakup ziemi w Banku Włościańskim (od 1882 r.). Nowe uwarunkowania przyczyniły się do wzrostu cen ziemi (z 18 rubli za dziesięcinę w latach 1868–1872 do 42 rubli w 1895 r.). Polskie ziemiaństwo głównie wyprzedawało swój majątek spółkom włościańskim, ponieważ mogło wówczas dyktować cenę, a transakcje nie podlegały restrykcyjnym zapisom ukazu z 10 grudnia 1865 r. Pod koniec XIX w. włościanie stali się zasadniczym graczem na rynku nieruchomości ziemskich. Rosyjskie władze administracyjne nie przypisywały im jakiegokolwiek narodowości (pochodzenia), głównym czynnikiem wyróżniającym tę grupę społeczną było wyznanie. Zagadnienie „pochodzenia” włościan jest problemem na tyle złożonym, że kwestie dotyczące struktury narodowościowo-wyznaniowej własności ziemskiej ograniczono w artykule do polskich i rosyjskich ziemian.

Polityka władz carskich w drugiej połowie XIX w. miała wpływ na zmianę struktury narodowościowo-własnościowej w byłym obwodzie białostockim. Ograni-

czenia prawne nie były jedynym decydującym czynnikiem, który doprowadził do przewagi rosyjskiej własności nad polskim ziemiaństwem. Wolna sprzedaż, sprzyjająca koniunktura gospodarcza oraz umożliwienie włościanom dostępu do rynku poprzez kredyt i zawieranie spółek stworzyły najdogodniejsze warunki do zmiany struktury własności ziemskiej na korzyść rosyjskiego zaborcy.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, nr zesp. 280.
- Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego, f. 378.

Źródła drukowane

- Сборник правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ*, Вильна 1886.
- Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи* (wydanie internetowe).
- Полный сборникъ записокъ гр. Муравьева-Виленскаго, о мятеже в Северозападной Россіи в 1863–1864 гг. составленный по номерамъ журнала Русская Старина* (wydanie internetowe).

Оpracowania

- Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, przeł. K. Rutkowski, Sejny 1996.
- Бобровский П., *Материалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами Генеральнаго штаба. Гродненская губернія. Часть 1*, Санкт-Петербург 1863.
- Wończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i zabytkowych ogrodów dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku: część szczegółowa*, Białystok 2000.
- Danieluk J., *Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego – stan badań oraz postulaty badawcze*, „Rocznik Lituanistyczny” 3, 2017.
- Диковъ П., *Списокъ землевладѣнній въ гродненской губерніи*, Гродна 1890.
- Dobroński A., *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1915)*, Białystok 1979.

- Долбилов М., *Стратегия деполонизации. Политика «русского дела» в западных губерниях в 1863–1868 гг.*, w: *Западные Окраины Российской Империи*, red. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2006.
- Drewicz M., *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 17, 2010, 1.
- Filipczak-Kocur A., *Cła litewskie 1630–1634 (z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za podskarbiostwa Stefana Paca)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 11, 2008.
- Gałka B., *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Iwaszkiewicz J., *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929.
- Jurkowski R., *Jeszcze o „paradoksach” imperialnej polityki Rosji w guberniach zachodnich po powstaniu styczniowym*, „Echa Przeszłości” 14, 2013.
- Jurkowski R., *Majątek wygrany w karty – jak po powstaniu styczniowym litewskie Kałnoberże znalazły się w rękach Stołypinów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2, 2014.
- Jurkowski R., *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa 2001.
- Kaczkowski J., *Konfiskaty na ziemiach polskich po 1831 i 1863 roku*, Warszawa 1918.
- Комзолова А., *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005.
- Krzemiński S., *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892.
- Łopatecki K., *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 23, 2015.
- Łopatecki K., Zalewska E., *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 24, 2016.
- Maliszewski E., *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918.
- Ольшамовскій В., *Права по землевладѣнію въ Западномъ Краѣ*, Санкт-Петербург 1899.
- Rodkiewicz W., *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998.
- Sadowski A., *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia społeczne” 14, 2008.
- Самбук С., *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1982.

- Schmidt W., *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, „Miesięcznik Statystyczny” 5, 1922.
- Smykowski J., *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, t. 1, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996.
- Suligowski A., *Bezprawie i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928.
- Святловский В., *Мобилизация земельной собственности в России: (1861–1908 г.)*, Санкт-Петербург 1911.
- Szumski J., *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988.
- Szumski J., *Inwentarz Zespołu Akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, [1581–1882], 1883–1915, [1920–1930]*, Białystok 2012.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II*, Gdańsk 2018.
- Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884*, „Kwartalnik Historyczny” 115, 2008, 2.
- Wiech S., *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja*, t. 1: *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 11, 1977.

Aneks 1

Rosyjska własność ziemska w byłym obwodzie białostockim w latach 1878–1886

Imię i nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Rodzaje gruntów (w dziesięcinach)				
		grunty uprawne i siedliska	łąki i pastwiska	tereny leśne	nieużytki	razem
Powiat sokólski						
Asesor kolegialny Wsiewołod Sytin	Czuprynowo	253	62	50	26	392
Dymisjonowany pisarz pułku ułanów Piotr Sazonow	Gliniszczce	60	8	10	1	79
Asesor kolegialny Wasyli Ziniewicz	Zajzdra, Sterpiejki	219	81	111	23	434
Radca dworu Michał Koźmin	Kundzin, Boufałowo, Zadworany	650	300	567	60	1577
Asesor kolegialny Wsiewołod Sytin	Mała Łosośna, uroczyisko Wolkusz	216	39	124	95	474
Radca tytułarny Arseniusz Winogradow	Siderka, Szostaki	361	124	236	29	750
Radca tytułarny Arseniusz Winogradow	Talki	78	14	20	24	136
Rzeczywisty radca stanu Jewgraf Kurlow	Dubnicka Dacza	76	–	177	4	257
Radca tytułarny Aleksy Niejełow	Nowy Dwór	250	77	78	13	418
Radca tytułarny Aleksy Szarkow	Knyszewicze	83	–	–	100	183

Imię i nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Rodzaje gruntów (w dziesięcinach)				
		grunty uprawne i siedliska	łąki i pastwiska	tereny leśne	nieużytki	razem
Ziemianka Olga Palmina	Odelsk	124	19	64	6	213
Władimir Odyńcow	Wojnowska Góra	–	–	–	150	150
Żona rzeczywistego radcy stanu Maria Dejsza	Grodzisk	239	76	91	36	442
Lekarz Mikołaj Żyrycki	Żuchowo	130	–	6	3	139
Lekarz Mikołaj Żyrycki	Mitrowszczyzna	59	–	2	–	61
Władimir Odyńcow	Romaszkówka, Jałówka	137	–	133	6	276
Radca kolegialny Nikifor Ułazowski	Szyndziel	146	53	24	11	234
Radca dworu Edward Jurowski	Lebiedzín	129	–	15	4	148
Rzeczywisty radca stanu Aleksy Szarkow	Uroczysko Woroni Ług	30	–	12	5	47
Asesor kolegialny Wsiewołod Sytin	Połomin	155	45	75	5	280
Mieszczanin Anton Malarczyk	Kamienna	154	47	61	10	272
Ziemianin Aleksander Suchanow	Kalno	95	19	21	4	139
Rzeczywisty radca stanu Wasyl Afanasiew	Kalno	87	24	27	2	140

cd. Aneksu 1

Imię i nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Rodzaje gruntów (w dziesięcinach)				
		grunty uprawne i siedliska	łąki i pastwiska	tereny leśne	nieużytki	razem
Wdowa po asesorze kolegialnym Awdotia Benedyktowna	Jezierzysk	30	13	–	5	48
Major Mikołaj Sysojew	Ratowiec	29	–	10	4	43
Lawrentij Kozyrski	Jaroszówka, Woroszyły	32	4	–	0,5	36,5
Rzeczywisty radca stanu Aleksander Annenkow	Słójka	464	89	180	12	745
Dymisjonowany pułkownik Aleksander von Liphart	Leszczany	83	132	40	4	259
Ziemianin Hieronim Żyromski	Straż	19	54	–	5	78
Semen Grynkiewicz	Stebelec (Ściebielec)	14	55	29	10	108
Razem		4 402	1 335	2 163	657,5	8 557,5
Powiat białostocki						
Ziemianin Aleksander Kruzensztern	Józefowo-Tryguby, Stanisławowo-Solniki, Zabłudów, Teodorowo	1 326	407	5 213	454	7 400
Ziemianin Aleksander Kruzensztern	Rafałówka, Kucharówka, Borowiki, Kamienna, Dobrzyniówka	663	329	4 730	897	6 619
Spadkobiercy gen. Karła Wojde	Tylwica, Szerejkowszczyzna	769	92	73	9	943

Imię i nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Rodzaje gruntów (w dziesięcinach)				
		grunty uprawne i siedliska	łąki i pastwiska	tereny leśne	nieużytki	razem
Zofia Rydygier	Majątek Dojlidy	1 706	105	3 507	1 323	6 641
Baronowa Józefina Zachert	Majątek Supraśl	189	160	1 373	169	1 891
Sekretarz gubernialny Władimir Trusow	Bażantarnia, Zacisze	43	33	17	2	95
Ziemianin Magnus von Walter	Kolonia, Pieczurki, Wygoda	50	13	–	37	100
Duchowny prawosławny Grigorij Antonikowski	Zalesiany	144	22	28	3	197
Kupiec I gildii Chrystian Moes	Nowosiółki	295	109	189	60	653
Radca dworu Aleksander Jefimow	Wysoki Stoczek, Marczuk, Antoniuk	139	14	76	3	232
Rzeczywisty radca stanu Mikołaj Trochimowski	Jurowce	239	259	112	9	619
Radca kolegialny Adolf Reinhardt	Klementynowo	238	54	90	78	460
Kupiec II gildii Herman Kommichau	Antoniuk	23	–	–	–	23
Żona pułkownika artylerii Lubow Reinhardt	Ignatki	60	31	61	12	164
Tajny radca Michaił Nowicki	Niewodnica Lewicka	173	156	166	23	518

cd. Aneksu 1

Imię i nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Rodzaje gruntów (w dziesięcinach)				
		grunty uprawne i siedliska	łąki i pastwiska	tereny leśne	nieużytki	razem
Sekretarz gubernialny Dmitry Wojejkow	Niewodnica Nargilewska	204	62	113	30	409
Rzeczywisty radca stanu Wiktor Lebiediew	Juchnowszczyzna, Wólka	230	86	6	11	333
Tajny radca Mikołaj Rubcow	Karpowicze	71	243	49	25	388
Mieszczanin Aleksander Michajłow	Bajki-Zalesie	44	80	–	7	131
Rzeczywisty radca stanu Mikołaj Trochimowski	Boguszevska Dacza	147	–	–	–	147
Razem		6 753	2 255	15 803	3 155	27 966
Powiat bielski						
Książę Piotr Wittgenstein	Orla	2 065	319	1 331	147	3 862
Asesor kolegialny Aleksander Markow	Dubicze Murowane	104	43	18	3	168
Asesor kolegialny Aleksander Markow	Dubicze Tofiłowce	143	74	172	20	409
Asesor kolegialny Aleksander Markow	Dubicze Cerkiewne	52	9	25	4	90
Radca dworu Mikołaj Makowiejewski	Kleniki	102	16	42	5	165

Imię i nazwisko właściciela	Nazwa majątku	Rodzaje gruntów (w dziesięcinach)				
		grunty uprawne i siedliska	łąki i pastwiska	tereny leśne	nieużytki	razem
Leśniczy bielski Edward Szulc	Krugle	140	157	19	21	337
Rzeczywisty radca stanu Aleksander Żeltuchin	Żuki	215	10	65	67	357
Rzeczywisty radca stanu Iwan Jefremowski	Kalnica	107	67	30	15	219
Ludmiła Nikitina	Stołowacz	143	46	46	5	240
Henryk Szuchart	Kobusy	113	22	30	6	171
Spadkobiercy Ignacego Michalskiego	Choroszczewo	171	23	93	33	320
Razem		3 355	786	1 871	326	6 338

Źródło: na podstawie publikacji П. Диковъ, *Список землевладений в Гродненской губернии*, Гродна 1890.

Aneks 2

Majątki sprzedane dobrowolnie w latach 1864–1873 w byłym obwodzie białostockim

Nazwa majątku	Powierzchnia (w dziesięcinach)	Wartość (w rublach)	Data zakup	Nabywca
Powiat białostocki – sprzedaż z wolnej transakcji				
Waliby	5 522	136 363	1865	Ziemianin Albert Brachvogel
Pilatowszczyzna	1 372	15 000	1865	Pruski poddany Paweł Ladendorf
Bajki-Zalesie	125	5 000	1867	Dymisjonowany feldfelbel Józef Michajłow
Ignatki	187	7 500	1867	Radca kolegialny Adolf Reinhardt
Horodniany	668	12 000	1869	Radca kolegialny Adolf Reinhardt
Nowosiółki	694	55 000	1869	Kupiec Alfred Moes
Turośń Dolna	270	9 000	1869	–
Gielczyn	504	29 000	1872	Dymisjonowany kapitan Wasył Ronczewski
Koplany	39	3 000	1872	Ziemianin Jan Stupiszyn
Hermanówka	829	27 000	1873	Radca stanu Aleksy Dorn
Powiat białostocki – sprzedaż z licytacji				
Łasy	253	3 501	1872	–
Powiat bielski – sprzedaż z wolnej transakcji				
Dubicze i Tofiłowce	603	9 000	1868	–
Bużyska	420	17 000	1869	–
Łubin. Koszewo	526	23 000	1872	–
Puchły	170	7 300	1872	Radca dworu Kirył Zalewski
Kalnica	219	10 000	1872	Rzeczywisty radca stanu Iwan Jefremowski

Nazwa majątku	Powierzchnia (w dziesięcinach)	Wartość (w rublach)	Data zakup	Nabywca
Hryniewiczze, Dubno	895	18 714	1873	Księżna Aleksandra Oboleńska
Podbiele	766	30 000	1873	Wdowa po rzeczywistym radcy stanu Lidia Żółtuchin
Powiat bielski – sprzedaż z licytacji				
Dubicze Murowane	1 861	17 550	1868	–
Sady	172	3 120	1870	–
Powiat sokólski – sprzedaż z wolnej transakcji				
Łosośna	294	4 000	1864	Asesor kolegialny Stefan Smółka
Krzysztoforowo	812	26 750	1870	Dymisjonowany rotmistrz Mikołaj Szmidt
Kuścin	670	10 272	1870	General major Apollon Kordaszewski
Siderka	824	30 900	1871	Radca tytularny Arseniusz Winogradow
Kundzin, Bufałowo	1 777	45 000	1872	Samson Fonlejb
Pawłowicze	440	21 000	1872	General-major dymisjonowany Aleksander Wasilkowski
Powiat sokólski – sprzedaż z licytacji				
Dziemitkowo	94	2 370	1869	–
Łosośna (1/2 majątku)	104	4 600	1869	Asesor kolegialny Stefan Smółka

Źródło: na podstawie W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, „Miesięcznik Statystyczny” 5, 1922, s. 11–12 (odbitka), 82–88; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, nr zesp. 280, sygn.: 128, 132, 134, 143, 150, 202, 203, 206, 287, 290, 295, 296.